PANEL

HALK SAĞLIĞINDA YÖNTEM*

Katılımcılar: Zeliha ETÖZ, Onur HAMZAOĞLU***, Feride SAÇAKLIOĞLU******

Feride Saçaklıoğlu: Hepinize günaydın. Sesim için özür diliyorum. Sevgili Nevzat hocamızın sevgili ailesi, değerli meslektaşlarım hepiniz hoş geldiniz. Ben diğer konuşmacıları buraya davet ediyorum.

San Antonio yakınlarında bir hava üssünde çözülmeye bırakılmış donmuş uzaylılar, ölü insanların aklından neler geçtiğini öğrenmek için "dünya dışı bağlantı kurmak", kristaller, Nostradamus'un kehanetleri, yıldız falı, batık Atlantis ve Lemuria kıtaları... Bunlar gerçek bilimsel gelişmelerden daha çok ilgisini çekiyor sıradan insanların.

Oysa ki gerçek bilim de aynı derecede heyecan verici, gizemli ve üstelik çok daha mantıklı düşünsel başkaldırılarla dolu.

- Yıldızlar arası boşluktaki yoğunluğu düşük soğuk gaz tabakasının içerdiği canlılığın moleküler yapıtaşları gibi.

- Dört milyon yaşındaki volkanik külün içinde bulunmuş, atalarımıza ait ayak izleri gibi.

- Hindistan büyük bir çarpışmayla Asya kıtasına dahil olduğu sırada yükselmiş olan Himalayalar...

- Dünya dışı yaşam arayışı için uzaya çevrilmiş radyo teleskoplar...

Toplumda kabul gören savlar, sahte ve yanıltıcı olanlardır. Gerçek bilimi ucuz taklitlerinden ayırt etme yöntemi ise bilinmemektedir. Aslında bilimsel yaklaşımlar alternatiflerinden yüzlerce, binlerce kez daha etkilidir. Ama kuşkuculuk pek pirim yapmıyor doğrusu.

Araştırmalar Amerikalıların, yapılsa Türklerin de böyle çıkar tahminen % 95'inin "bilim cahili" olduğunu gösteriyor. Amerikalı yetişkinlerin % 63'ü son dinozorun ilk insan ortaya çıkmadan önce öldüğünden, % 75'i antibiyotiklerin virüsleri değil bakterileri öldürdüğünden, % 57'si elektronların atomdan küçük olduğundan habersiz. Anketler Amerikalı yetişkinlerin yarısının dünyanın güneş etrafında döndüğünü ve bu sürecin 1 yıl aldığını bilmediğini gösteriyor.

Platon bilimsel cehaleti 2400 yıl önce Yasalar adlı kitabında nasıl tanımlamış?

Biri, ikiyi, üçü sayamayan, tek sayıları çift sayılardan ayıramayan ya da hiç sayı sayamayan, geceyle gündüzün farkından ya da güneşin ayın ve diğer yıldızların deviniminden tümüyle habersiz biri... Kanımca özgür kişiler, Mısır'da alfabeyi öğrenen her çocuğa hemen verilmeye başlanan bu bilgilerin olabildiğince çoğunu bellemeye gayret etmelidirler. O ülkede, aritmetik oyunları sırf çocuklar keyif alsın, eğlensin diye tasarlandı... Ben bu alanlardaki cehaletimizin farkına geç yaşımda vardım ve şaşkınlığa düştüm; bence biz insandan çok domuz sayılırız. Yalnız kendi adıma değil, tüm Yunanlılar adına büyük utanç duyuyorum.

Troçki, Hitler Almanya'da yönetimi devralmadan önce bir durumu tanımlamıştı:

** 3. Ulusal Nevzat Eren Halk Sağlığı Sempozyumunda Sunulmuştur. 16 Mart 2003 Ankara*

***Yrd. Doç. Dr., Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü*

****Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı AD.*

*****Prof. Dr., Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı AD*

"Yalnızca taşra evlerinde değil, kentlerdeki gökdelenlerde de, on üçüncü yüzyıl, yirminci yüzyıl ile koyun koyuna yaşıyor. Yüz milyon insan elektrik kullanırken, bir yandan da işaretlerin gizemli güçlerine, şeytan çıkarmaya inanılıyor... Film yıldızları medyumlara gidiyor. Bitmez tükenmez bir karanlık, cehalet ve barbarlık kaynağını besliyorlar."

Ortalama bir yurttaşın küresel ısınmadan, ozon deliğinden, hava kirliliğinden, zehirli ve radyoaktif atıklardan, asit yağmurundan, tarım arazisi erozyonundan, tropik ormanların yok oluşundan ve hızlı nüfus artışından habersiz olması, çok korkutucu bir cesaret örneğidir. Bilimi popülerleştirmek gerek, çünkü bilim bir bilgi dağı olmaktan başka, bir düşünme biçimidir. Bilimsel düşünme her şeyden önce yaratıcı ve disiplinlidir.

Bilim nedir diye düşündüğümüzde, süreç olarak bilimi bir takım eylemsel ve düşünsel işlemlerin örgüsü sayabiliriz.

Gözlem, deney, ölçme gibi olgu saptama amacı güden işlemler daha çok eylemsel, indüktif, dedüktif çıkarım, kavram ve hipotez kurma gibi işlemler daha çok düşünsel grupta yer almaktadır.

Bilim bir tanımlamaya göre örgün bilgiler bütünüdür. Bir başka tanımlama bilimi gerçeği ya da doğruyu arama etkinliği olarak tanımlamaktadır. Lindsay Bilimi insan deneyim ve yaşantısını betimleme, yaratma ve anlama yöntemidir diye tanımlamaktadır.

Campbell ise bilimi üzerinde herkesin birleşebileceği yargıları konu alan bir çalışmadır diye nitelemektedir.

Einstein bilim her türlü düzenden yoksun büyük bir yeri, algılarla mantıksal olarak düzenli düşünme arasında uyumluluk sağlama çabasıdır der. Russel ise bilim gözlem ve gözleme dayalı uslamlama yani akıl yürütme yoluyla önce dünyaya ilişkin olguları sonra bu olguları birbirine bağlayan yasaları bulma çabasıdır der. Bilim denetimli gözlem ve gözlem sonuçlarına mantıksal düşünme yoluyla hareket ederek olguları açıklama gücü taşıyan hipotezler, açıklayıcı genellemeler grubu ve bunları doğrulama yöntemidir.

Evet bu bölümde biz arkadaşlarımızla birlikte bu yöntemi tanımlayacağız. Belki bu yöntemi tanımlarken biraz da bilim adamlarının toplumsal sorumluluğundan kısaca söz etmekte yarar var. Hekimler olarak biliyoruz ki tedavisi olan bir çok hastalık nedeniyle insanlar halen yaşamlarını yitirmekte. Bazen Dünya Ticaret Örgütü'nün ticari anlaşmalarla koruduğu patent hakkı nedeniyle bulunan ilaçların az gelişmiş ülkelerde kullanılamadığını biliyoruz. Bazen bulunan aşıların patent hakkı nedeniyle, korunabilecek milyonlarca çocuğun Dünya Sağlık Örgütü kaynaklarında belirtilir bir biçimde öldüklerini biliyoruz. Onun için acaba bilim adamının toplumsal sorumluluğu nedir, bunu tartışmakta belki yarar var. Bilimin ve bilimsel bilginin içinde yaşadığımız insan toplumunu şekillendirmede güçlü ağırlıkları olduğunu kabul ederek bilimin ve teknolojinin toplumsal işlevine daha çok kafa yormamız gerekiyor belki de. O nedenle araştırmanın bir taktiği stratejisi olabilir mi bunu da tartışmalıyız. Araştırmanın bir yönü olabilir mi?Araştırma özgür mü olmalı yoksa yönlendirilmeli mi? Neye göre yönlendirilmeli? Salt bilimsel amaçlara göre mi? Toplumsal, siyasal amaçların ve bunların toplumsal, parasal, yönetsel tüm sonuçlarına göre mi? Bilim ve iktidar arasındaki karşılaşma, özgürlüklerine düşkün bilim adamları ve onların araştırma faaliyetlerinin belli başlı mali kaynağı olan ve dünyanın en iyi amaçları doğrultusunda olsa bile sıklıkla bilimi suistimal etmeye hazır olan hükümetler arasında cereyan eden bir tartışma. Bilim ve teknoloji insanlara armağanlar dağıtan bir Noel Baba torbası değil. Bilim iki yanı keskin bir kılıç gibi bazen. Nükleer silah fikrini ortaya atıp ilk yapan biz olmalıyız diyen siyasetçilerin yakasına yapışan da bilim adamlarıydı. Aynı bilim adamları 60 binden fazla nükleer silah üretti. Soğuk savaş arasında ABD, Sovyetler Birliği, Çin ve diğer ülkelerdeki bilim adamları nükleer savaşa hazırlanmak için kendi yurttaşlarını üstelik kendilerine bildirmeksizin radyasyon deneyinde kullanmak niyetindeydiler.

Alabama, Tuskegee'deki doktorlar, frengi tedavisi gördüklerini sanan bir grup asker emeklisini, bilgileri dışında kontrol grubu olarak kullanmışlardı. Nazi doktorların tüyler ürpertici deneylerini tüm dünya biliyor.

Dünyada bilim adamlarının kabaca yarısı, en azından yarı zamanlı olarak, askeri güçler için çalışıyor. Sistemin dışında kalan az sayıda bilim adamı, toplumun hastalıklı yanlarını cesurca eleştirip teknoloji kaynaklı potansiyel tehlikelere karşı erken uyarılar yaparken, birçoğu da ölümcül silahların üretiminde başı çekerek ceplerini doldurmaya çalışmakta.

Başkan Harry S. Truman ile savaş sonrası yaptığı bir görüşmede Manhattan Nükleer Silahlar Projesi bilimsel yöneticisi Robert Oppenheimer, üzüntü içinde bilim adamlarının ellerini kana buladıkları, artık günahı tanıdıkları yorumunda bulunur.

Görecelik ve sonsuzluk kavramlarını Giordano Bruno'ya (1548-1600) borçluyuz. Bruno evrenin, üzerlerinde hayat bulunan sayısız gezegen sistemleriyle dolu ve sonsuz olduğuna inanıyordu. Ayrıca Bruno mutlak hakikatin var olmadığını ve bir kimsenin dünyaya ilişkin algısının zaman ve uzam içerisinde işgal ettiği yere bağımlı olduğunu iddia ediyordu. Bunlar modern bilim adamının kavramakta zorlanmayacağı, ama Bruno'yu kiliseyle çatışmaya sürükleyecek iki yeni anlayıştı. Bruno 1591 yılında Engizisyon tarafından hapse atıldı, yargılandı ve 1600 yılında yakılarak idam edildi. Bruno Prag'dayken şu satırları yazmıştı:

"Ne gördüğüm hakikati gizlemekten hoşlanırım, ne de bunu açıkça ifade etmekten korkarım. Karanlık ve aydınlık arasındaki, bilim ve cehalet arasındaki savaşa her

yerde katıldım; bundan dolayı her yerde nefretle karşılaştım ve cehaletin babaları olan resmi akademisyenlerin yanı sıra kalın kafalı aptal ve çoğunluğun öfkesine hedef olarak yaşadım."

Evet belki de dolaysız toplumsal araştırma pratiğinin iyi ya da toplumsal bilgi üretme sürecinin örgütlenmesinin ve neticede araştırma siyasetinin söz konusu olduğu devasa sorunlar karşısında şu soruları sormalıyız. Acaba bilim adamının bu sorunlara cevap olabilecek nitelikte söyleyebileceği bir şeyleri yok mudur? Örneğin araştırmada planlama ve özgürlük hakkındaki büyük teorik ve siyasal almaşık hakkında. Ya da araştırmanın örgütlenmesinin toplumsal ve siyasal amaç ve koşulları üzerinde. Hatta bilimsel buluş yöntemi üzerinde. Şimdi arkadaşlarım bu konuları tartışacaklar bu konuları sizlerle. Önce sözü Zeliha Etöz'e vermek istiyorum. Zeliha Etöz'ü biraz sizlere tanıtmak istiyorum. İzmir'li bir arkadaşımız Ege Sosyoloji mezunu. ODTÜ'de sosyoloji mastırı yaptıktan sonra Siyasal Bilgiler Fakültesi Ankara'da doktora yapmış. Genel olarak sosyoloji ile ilgileniyor ama epistemolojik bilgi, bilgi kuramı ve yöntem ile ilgili de çalışmaları var. Yoksullukla ve son zamanlarda siyasi İslam ile ilgileniyor bildiğim kadarıyla. Bizlerle bilim felsefesi ile ilgili düşüncelerini paylaşacak.

Zeliha Etöz: Herkese merhaba. Yöntem sorunu, çoğu kere felsefi boyutları dışarıda tutularak ele alınır. Diğer deyişle bilgi elde etme sürecinde izlenen yol, kullanılan araçlar, bu araçların geçerlilik ve güvenirlikleri asıl ilgi alanını oluşturur. Bu ele alış tarzı büyük oranda olmayandan ayırma kaygısından kaynaklanır. Oysa bilgi süreci felsefi boyutları olan bir meseledir. Böyle olunca yöntem sorunu karşımıza, bir 'gerçeklik' ve bu 'gerçekliğin bilgisi' sorunu olarak çıkacaktır. Gerçeklik ve gerçekliğin bilgisi olarak yöntem sorununa yaklaştığımızda da gerçekliğe yönelişimizi ele almak gerekir. Biz insan varlıklar olarak gerçekliğe üç düzeyde yöneliriz. Diğer deyişle gerçekliğe yönelişimizin, birbirinden analitik olarak ayırımlaştırılabilecek üç düzeyi söz konusudur. İlki ontolojik düzey, ikincisi epistemolojik, üçüncüsü ise metodolojik düzey. Ontolojik düzeyde gerçekliğin kendisi, kendi varoluşumuz da dahil olmak üzere bir varlık sorunu olarak çıkar karşımıza. Bu düzeyde varlığın kendisini sorgulama söz konusudur. Dünyada neler var? Bu var olan şeyler arasında ne türden bağlantılar var? İşte bu türden sorular ontolojik düzeye dahildir. Ontolojik sorgulama, çok değişik biçimlerde, insanların var olmaya başladığı çok eski çağlardan günümüze kadar gelen bir sorgulamadır. Örneğin, metafizik bir bütün olarak dünyanın ontolojisi üzerine spekülatif/düşünsel bir faaliyetken, her bilim dalının yöneldiği gerçeklik üzerinden kendi ontolojisi söz konusudur. Ontolojik sorgulamayı en genel düzeyde bir anlam arayışı, gerek kendi varlığımızın, gerek olan biten her şeyin anlamı üzerine bir arayış olarak tanımlamak mümkündür. 18. yüzyıl İskoç Aydınlanması'nın önde gelen simalarından David Hume, daha o zaman hayatın anlamı olmadığını, ona anlam atfedenin bizler olduğunu söylemişti. Aynı yüzyılın sonlarında Immanuel Kant, kendisinin 'kopernikçi devrim'i olarak adlandırdığı zaman kavrayışı ile anlamı tamamıyla hayatımızdan aldı. O güne kadar bir sabite olarak kabul edilen zamanın, tıpkı mekan gibi bir duyarlık formu olduğunu belirterek başlangıcı ve sonu olmayan düz bir çizgi olarak zaman kavrayışını getirdi. Böyle bir zaman kavrayışını en iyi dile getiren ise Kant'tan yaklaşık yüzyıl sonra J. Luis Borges olacaktır: "Gerçek labirent düz bir yoldur". Gerçekten de biz, düz bir yol üstünde, başlangıcı ve sonu olmayan bir zaman içinde şimdiye hapsolmuş, ancak hiç de hapsolmak istemeyen varlıklar olarak anlamı arıyoruz. Diğer deyişle hayatın bir anlamı olmasa bile biz insan varlıklar olarak ona bir anlam atfetmeye çalışıyoruz, hayatın anlamını yaratmaya çalışıyoruz.

Gerçekliğe yönelişimizin ikinci düzeyi olan epistemolojik düzeyde ise gerçeklik karşımıza bir bilgi sorunu olarak çıkıyor. Bu nedenle gerçeklik bilinebilir mi bilinemez mi, bilinebilirliğin sınırları nedir, diğer deyişle bilginin sınırları nedir, kaynağı ve değeri, doğruluk değeri nedir türünden sorular epistemolojik düzeyde yürütülen sorgulamaya dairdir. Metodolojik düzeyde ise gerçekliğe yönelişimizde,gerçekliğin bilgisinin hangi yol ve araçlarla elde edileceğini dert ediniyoruz. Bu üç düzey daha önce ifade edildiği gibi birbiriyle bağlantılı. Ve biz bilimsel faaliyetin konusu olarak gerçekliği, onun farklı yönlerini - fizik dünya, sosyal dünya- ele alışımızda genellikle ve hatta çoğu kere ontolojik ve epistemolojik düzeyleri görmezden geliyoruz. Bu düzeyleri sorgulamamıza, bilgi elde etme sürecine dahil etmiyoruz. Araştırma yapmaya başladığımızda işe varlık sorunundan başlamıyoruz. Ya da araştırma faaliyetimizin, sorunu ele alış ve kurgulayış tarzımızın biz farkında olmasak da ontolojik ve epistemolojik düzeyleri içerdiğini ve belli bir ontolojik ve epistemolojik yaklaşımın öncüllerine dayandığını göz ardı ederiz. Bilimsel araştırmada ontolojik ve özellikle de epistemolojik düzeyleri göz ardı etmede, başlangıcı 17. yüzyıla kadar geri giden ve bugün de egemenliğini sürdüren bilim anlayışı önemli rol oynamaktadır. Bilimin gerçekliğin gerçek ve doğru bilgisi olarak gerçekliğe yönelen diğer ilgi alanlarından farklılaşmasının ve farklılaştırılması çabasının ürünü olan bir bilim anlayışı – pozitivist bilim anlayışı- bizi yönlendiriyor çoğu kere.

Gerçekliğe yönelişimizin üç düzeyinden söz ettik. Pekiyi bu üç düzeyi koşullayan nedir? Bu soruya Jurgen Habermas, *Knowledge and Human Interest* adlı eserinde derinlikli bir çözümleme ile yanıt veriyor. Habermas'ın çözümlemesinden hareketle gerçekliğe farklı düzeylerde yönelişimizi koşullayanın ne olduğuna baktığımızda, bunun, doğrudan doğruya varoluşumuzun koşullarından kaynaklandığını, yani insan varlıklar olarak yaşam dünyamızdan kaynaklandığını görüyoruz. Ve buradan hareketle yaşam dünyamız içinde, yine birbirleriyle çok bağlantılı, ama analitik bir ayrım üzerinden üç farklı etkinlik ve üç farklı etkinliğin yarattığı üç farklı ilgiyle tanımlayabiliriz bu varoluşun, yaşam dünyamızın bizim gerçeklikle karşılaşmamızı koşullayan yönlerini, yanlarını. Bunları gerçekliğe yönelik bilgi kurucu ilgiler olarak tanımlamak mümkün. Dikkat ederseniz, burada Habermas'ın kitabının adı, *Knowledge and Human Inter-*

est, interest hem ilgi hem de çıkar anlamına geliyor. Bu çıkar kavramı yanlış anlaşılmamalı; gündelik dilde sıkça kullandığımız maddiyata gönderme yapan çıkarla bir ilgisi yok bunun. Bu kavram eleştirel anlamda kullanılan çıkar kavramına gönderme yapıyor. Bu üç farklı bilgi kurucu ilgi, bizim doğa ile aramızdaki çelişkiden, doğayla insan varlıklar olarak aramızdaki kültürel ayrımdan türüyor. İlk etkinliğimiz, yani insan varlıklar olarak yaşam dünyamızın en temel etkinliklerinden biri, hepimizin tahmin edebileceği gibi biyolojik varlığımızı sürdürebilmek ve onu yeniden üretebilmek. Ve biyolojik varlığımızı sürdürüp yeniden üretebilmemiz için yerine getirdiğimiz temel etkinlik emek etkinliği. Değir deyişle çalışmak ve üretmek. Biz bu etkinlik sayesinde doğayı dönüştürüyoruz, doğayı kendimize mal ediyoruz, ama aynı zamanda kendimizi de dönüştürüyoruz. K. Marx, Kapital'de doğayla insan arasındaki ilişkinin 'metabolik bir ilişki' olduğunu belirtir. Yani bir 'sindirim' ilişkisi; bir tür doğanın temellük edilmesi, hem insanın kendisini hem de doğayı dönüştürmesi olarak görebiliriz bu etkinliğin sonucunu. Biyolojik varlığımızı sürdürme ve yeniden üretme etkinliğinin yöneldiği ve kazandırdığı ilgi, kendi doğamız da dahil olmak üzere, bu doğayı denetim altına almaya çalışmak. Ancak, insan varlıklar olarak yaşam dünyamız, çoğu kere 'ikinci doğa' biçiminde ifade edilen sosyal bir niteliğe sahip. Yani toplum halinde yaşıyoruz, yaşamak zorundayız. Çünkü, varlığımızı sürdürmemiz, doğrudan doğruya toplum halinde yaşamamıza bağlı; bu bizim için kaçınılmaz bir varoluş koşulu. Bu koşul, kaçınılmaz olarak bir birimizle iletişime geçmeyi, etkileşime girmeyi gerektiriyor. Biz bu sayede dili yaratıyoruz. Dille de diğer insanlarla girdiğimiz etkileşim sayesinde diğer insanları anlamaya yöneliyoruz. Burada, etkinliğimiz iletişimken bilgi kurucu ilgi bir anlama ilgisi. Varoluşumuzdan gelen bu iki ilginin yanı sıra bir başka etkinliğimiz ve bu etkinliğin ortaya çıkardığı bir başka ilgi söz konusu. Biz sadece yaşamımızı sürdürebilmek için çevremizi denetim altına almaya çalışmıyoruz ve onu anlamaya çalışmıyoruz, aynı zamanda onu dönüştürmeye çalışıyoruz. İrade ve akıl sahibi varlıklar olarak varolana mahkum olmadığımızı, kendimizin ve içinde yer aldığımız düzenlerin –bu düzen her türden düzen, yapıp etmelerimizin ürünü olan, siyasal sistemler, kurumlar, değerler gibi her türden düzeni kapsıyor- tarihsel olduğunun, bizim yapıp etmelerimizin bir ürünü olduğunun farkındalığıyla varolanı değiştirmeye yönelik bir etkinlik. Anlaşılacağı üzere, bu etkinlik eleştirel bir etkinlik, özgürleştirici bir ilgiyi ortaya çıkaran bir etkinlik. İşte varoluş koşullarımızdan kaynaklanan bu üç etkinlik ve bu etkinliklerin gerektirdiği üç ilgi aynı zamanda bizim gerçekliğe yönelişimizin üç bilgi ilgisini yaratıyor. Bu üç bilgi ilgisini epistemolojik düzey açısından üç farklı epistemoloji olarak tanımlamak mümkün. Bunlardan ilki pozitivist epistemoloji, ikincisi hermeneutik (yorumsamacı) ve üçüncüsü eleştirel epistemoloji. Şimdi, pozitivist epistemoloji, çevremizi denetim altına alma ilgisi çerçevesinde, dışımızdaki gerçekliği, insani gerçeklik de dahil olmak üzere, bu gerçekliğin genel geçer düzenliliklerini arama ve bulma temelinde bilginin konusu/nesnesi kılarken, hermeneutik epistemoloji gerçekliği, özellikle de insani gerçekliği anlamayı, burada olup biteni bağlamına oturtarak kavramaya çalışıyor; bilgiye dair öncüllerini, önkabullerini anlama temelinde kuruyor. Eleştirel epistemoloji ise bilginin bizzat bir müdahale, bilginin gerçekliği dönüştürmeye yönelik bir müdahale olduğu anlayışından hareketle gerçekliğe yöneliyor. Eğer bilginin en genelde bir özne-nesne ilişkisi, özne-nesne karşılaşmasının bir ürünü olduğu hatırlanırsa bu üç epistemoloji de özne-nesne ilişkisinin çok farklı biçimlerde kurulmuş olduğunu hemen kavrayabiliriz. Pozitivist epistemoloji için, gerçeklik rasyonel bir niteliğe sahip ve bu rasyonellik, doğrudan doğruya gerçekliğin kaotik olmadığını, işleyişinde düzenlilikler bulunduğu anlayışına tekabül ediyor. Ve bu gerçeklik görüldüğühalde neyse o. Diğer deyişle görünür olandan başka bir gerçeklik yok pozitivist epistemoloji için. Bu çerçevede özne-nesne ilişkisine, yani bilgi meselesine baktığımızda, öznenin yapacağı bizzat gerçekliğin ona dayattığına tercüman olmaktan başka bir şey değildir. Dolayısıyla pozitivist epistemoloji bu önkabüllerden hareketle gerçekliğin bilgisini üretmeye çalışıyor. Francis Bacon'dan biliyoruz ki bilgi iktidar olmaktır. Pozitivist epistemoloji için en temel motto şudur: bilgi öngörmektir, öngörmek muktedir olmaktır (*savoir pour prévoir, prévoir pour pouvoir*). Genellikle August Comte'a göndermeyle söylenir bu, ama ondan çok önce Bacon söylemiştir bilginin iktidar olmak olduğunu. Hermeneutik epistemoloji ise büyük oranda pozitivist epistemolojiye yönelik eleştiriden, diğer deyişle fiziğin sağladığı büyük başarılar sonucunda doğa bilimlerine özgü yöntemin sosyal gerçekliğin bilgisini elde etmede de kullanılabileceği anlayışına ve bu anlayışın bilim dünyasındaki hakimiyetine yönelik bir eleştiriden türer. Ve bu çerçevede insanın yapıp etmelerinin bir ürünü olan sosyal gerçeklikle doğal gerçeklik arasında çok temel farklılıklar bulunduğunu, sosyal gerçekliğin düzenliliklerden değil tekilliklerden ve süreksizliklerden oluştuğunu, dolayısıyla sosyal gerçekliğe doğal dünyanın bilgisini elde etme araçlarıyla yaklaşılamayacağını kabul eder hermeneutik epistemoloji. Gerçi bu gelenek içinde Rickert gibi felsefeciler doğanın da sanıldığı gibi düzenliliklerden değil tekilliklerden oluştuğunu, ancak doğa bilimlerinin doğal gerçekliğe düzenlilikleri tespit etme ve genelliklere ulaşma ilgi ve hedefiyle yaklaştıklarını söyler. Bu gelenek sonraları doğa bilimlerinde etkili olmaya başlamışsa da başlangıçta sosyal bilimlerde (bu gelenek içindeki düşünürler bu ifadeyi pozitivist bularak bunun yerine tin bilimleri, kültür bilimleri ifadelerini kullanırlar asıl olarak) etkisini göstermiştir. Sosyal dünya ve bu dünyanın bilgisi açısından hermeneutik epistemolojide özne-nesne sorunu ne öznenin ne de nesnenin sabit olmadığı anlayışı çerçevesinde ele alınır. Esas olan, bir defalığı içinde gerçekliği anlamak, yani insan eylemliliğinin ürünleri olan düzenleri, onlara atfedilen anlamları anlamak, özgüllükleri içinde onları kavramaktır. Dolayısıyla insan eylemliliğini bu eylemliliğin arkasındaki saikleri tespit ederek kavramaktır.

Eleştirel gelenek de kökleri Herakleitos'a Platon'a kadar geri giden bir bilgi kuramı olarak modern biçimiyle öncelikle pozitivizme, sonrasında da pozitivizme yöneltilen eleştiriler kadar olmasa da hermeneutik

geleneğe yönelik eleştirilerle sistematik hale gelmiştir. Bu epistemolojinin, Marx'ın çalışmaları çerçevesinde temellendirildiğini, sonrasında da özellikle Frankfurt Okulu düşünürlerinin yaptığı ampirik araştırmalarla daha sistemli ve bütünlüklü hale geldiğini belirtmek gerekir. Bu nedenle eleştirel gelenekten bir epistemoloji olarak da söz edilmeye başlanması 1960'lı yıllara tarihlenebilir. Buradan, eleştirel epistemolojinin diğerlerine göre daha geç ortaya çıkan bir gelenek olduğu anlaşılmamalı. Daha önceleri bilgi üzerine sorgulamalar, ya da bilgi sorunu toplumsal gerçekliğin işleyişini kavramsallaştırmaya içkinken, gerçekliğin bilgisi ve bu bilginin nasıl elde edileceğine ilişkin sorgulamanın özgülleşmesi daha sonra ortaya çıkan bir gelişmedir. Dolayısıyla eleştirel epistemoloji çerçevesinde araştırma tasarımı üzerine metodoloji konulu yayınlar 70'li yıllarda kütüphane ve kitapçı raflarında görülmeye başlanır. Eleştirel epistemoloji için önemli olan tıpkı hermenutik epistemolojide olduğu gibi özne ve nesne arasındaki ilişkinin sabit olmadığıdır. Bu çerçevede Hegelci çözümlemenin açık ve net olarak ortaya koyduğu özne-nesne özdeşliğinden söz edilebilir. Eleştirel epistemoloji özne-nesne ilişkisi açısından hermeneutik gelenekle benzer bir tavra sahip olsa da ikisi arasında önemli farklılıklar vardır. Her şeyden önce, eleştirel gelenek için eleştiri bilgiye içkin bir durumdur. Dolayısıyla basit bir eleştiriden söz etmiyoruz burada, daha ziyade bilginin politik olduğunu ve bu politikliğin varolanı değiştirme,dönüştürme anlamına geldiğini, dolayısıyla bunun da ancak varolan baskıcı yapıların işleyişinin eleştirel bilgiyle ortaya çıkarılmasıyla mümkün olabildiğini görüyoruz. Üstelik, sadece araştırma süreci sonunda üretilen bilgi ile gerçekliğe müdahale etme değil, bizzat bilgiyi elde etmek için girişilen çabada, yani araştırma sürecinde eleştirellik ve müdahale söz konusu. Bu açıdan feminist araştırmacıların yaptıkları çalışmalar dikkate değer. Feminist araştırmacıların yaptıkları çalışmalar, bizzat araştırma sürecinde, baskıcı yapılardan biri olan toplumsal cinsiyet yapısının işleyişini gözler önüne sererken bu yapı konusunda, verilerini derledikleri kadınları güçlendirerek baskıcı toplumsal cinsiyet yapısının işleyişine onu değiştirme –kadınlarda, bu baskıcı yapı karşısında, veri toplamak için yaptıkları derinlemesine görüşmelerde potansiyelleri konusunda farkındalık yaratarak- yönünde müdahele etmektedirler. Bilginin üretildikten sonra değil, bizzat üretilirken politik niteliğinin ve eleştirelliğinin bu şekilde ortaya çıkarılışı, bir diğer açıdan araştırmalarda temel bir sorun olan, araştırmacı-araştırılan hiyerarşisinin kırılmasını da sağlamaktadır. Dolayısıyla araştırma sürecinde hiyerarşinin yıkılması gayreti, bilginin eleştirelliğinin ve politikliğinin metodolojiye yansımadır. Eleştirelliğin bilgiye içkin olması, onun olmazsa olmaz bir yönünü oluşturması çerçevesinde eleştirel epistemoloji, gerçekliğin gördüğümüz haliyle, duyularımıza gelen haliyle ortaya çıkmadığını, gerçekliğin görünenin arkasındaki derin yapılardan oluştuğunu, asıl gerçekliğin gördüğümüz haliyle işlemediğini, gerçeklikte pek çok baskıcı yapının olduğunu ve bu baskıcı yapıların kendilerini meşrulaştırma biçimlerinin bizim gerçeklik algımızı büyük oranda çarpıtabildiğini ve bu nedenle de bizi yanılmalara düşürebildiğini savunur. İşte eleştirel epistemolojiye dayalı çalışmaların amacı bu baskıcı yapıları ve onların işleyişini ortaya koymaktır. Bu çerçevede en temelde üç baskıcı yapı söz konusudur: sınıf, toplumsal cinsiyet ve etniklik; bunlara ulus-devletle bağlantılı olan sömürgecilik, emperyalizm gibi diğer baskıcı yapılar eşlik eder. Bu baskıcı yapılar birbirileriyle bağlantılı oldukları kadar kendine özgü dinamiklere de sahiptir. Bu nedenle birbirlerine indirgenerek her koşulda ele alınamazlar. Bu baskıcı yapıların işleyişlerinin açığa çıkarılması araştırma sürecine nasıl yansır? Her şeyden önce tam da bu baskıcı yapıların işleyişleri sonucunda dışlanmış, güçsüz bırakılmış insanları, daha bilgiyi üretmek için verileri toplarken güçlendirerek diğer deyişle onların donanımlarını değiştirebilecek bilgi imkanlarını onların hizmetine sunarak, toplumsal gerçekliğin işleyişine özgürleştirme potansiyellerini açığa çıkaracak süreci başlatarak müdahale etmek biçiminde ortaya çıkar. Aynı zamanda görüşmelerle deneyimlerine başvurulan kişilerin değil, bizzat bu deneyimlere dayalı verileri toplayan araştırmacının da araştırma sürecinde farklılaşması ile ortaya çıkar. İşte tam da bu anlamda da özne-nesne ilişkisi eleştirel epistemolojide sabit değildir. Ve tabii ki bu baskıcı yapıların kendilerini meşrulaştırmaları nedeniyle gerçeklik algısının çarpıtılmış olması sonucu, gerçekliğe yönelirken yani o gerçekliği araştırmaya çalışırken bizzat sorunu bizim inşa etmemiz gerekir. Diğer deyişle hali hazırda gündeme getiriliş biçimiyle toplumsal sorunları temel alarak işe başlamayız. İşe böyle başlamak toplumsallığın işleyişinin göründüğü gibi olduğu zımni kabulüne dayanır çünkü. Bu nedenle gündemdeki haliyle toplumsal gerçekliğin işleyişine ilişkin tanımlamalar ve kavramsallaştırmalar karşısında eleştirel olunması gerekir. İşe başlarken bunların eleştirel bir tutumla deşifre edilmesi gerekir.

Şimdi bilgi ve bilimsel bilgi meselesine bu üç epistemolojiden bakıldığında, epistemolojik tavrın metodoloji ile diğer deyişle bilgiyi elde etme süreci ve bu süreçte izlenen yol ve kullanılan araçlarla ilişkili olduğu görülür. Ancak, epistemolojik düzey ile metodolojik düzey arasındaki bağlantılık, her bir epistemolojiye özgü farklı farklı araştırma teknikleri ve araçları vardır anlamına gelmez. Diğer deyişle hiçbir veri toplama tekniği kendi başına pozitivist, yorumsamacı veya eleştirel değildir. O bilgi elde etme aracını nasıl kullandığımız belirler bilgi aracının niteliğini. Bu nedenle de bir epistemolojiye bağlı araştırma tekniğinden söz etmek mümkün değildir. Epistemolojik düzey ile metodolojik düzey arasındaki bağlantılılık ne tür bir bilginin ve bu bilgiye hangi araçların en uygun olduğuyla ilgilidir. Araçları ve teknikleri kullanış biçimimiz, hangi tür epistemolojik bakış açısına sahip olduğumuzu biz bunu dillendirmesek de, farkında olmasak da zımni olarak içerir. Araştırma sürecine araştırma tekniklerimizi belirleyerek değil, bir sorunla bir dertle başlıyoruz. İşte sorunu kurgulayış tarzımız biz farkında olalım ya da olmayalım –çünkü genel olarak araştırmalarda epistemolojik sorgulama yer almaz, diğer deyişle işe gerçeklik ve gerçekliğin bilgisini sorgulayarak başlanmaz- bir takım epistemolojik önkabuller içerir. Sorunu kurgulayış ne tür bir bilgi aradığımızı da içerir ve dolayısıyla bu, belli teknikleri dayatır. Diğer deyişle

derdimizin ne olduğu, bu derdi nasıl formüle ettiğimiz ve bu derdi halletmeye ilişkin olarak ne türden bir bilgi elde etmek istediğimiz zımni olarak bizim epistemolojik tutumuzu içeriyor. Bilimsel faaliyet içinde bilgi elde etme sürecini ve bu sürecin gereklerini düşünmeye alışık olduğumuz için epistemolojik meseleleri dikkate almıyoruz, bunları sorgulamıyoruz. Çünkü çoğu kere içine girdiğimiz tutum, bu türden sorgulamanın felsefenin alanına girdiği, bilimle felsefe arasındaki ilişkinin bir tabiyet ilişkisi, yani felsefenin bilimin hizmetinde olduğu anlayışına dayanıyor. Bu yaygın anlayış da belli bir tür bilim kavrayışının bir sonucu. Sorunlu yanları bulunan bu bilim kavrayışına karşı da eleştirel epistemolojinin getirdiği güçlü argümanlar söz konusu. Bizzat eleştirelliğin bilgiye içkin olduğu, dolayısıyla bilginin politik olduğu kavrayışı bunun dikkate değer bir örneği. Bilginin politik olduğunu söylemek kulakları tırmalayan ve rahatsız edici olabilir, özellikle de akademik dünya için. Çünkü, hakim bilim anlayışı bilimsel bilginin genel geçer nesnel doğrular anlamına geldiği iddiasına, kabulüne dayanıyor. Oysa doğruyu, doğrunun değerini sorguladığımızda kimin için, kime doğru olduğunu dikkate almamız gerekir.

Özet olarak bilgi, bilim konusunda sorgulamada şunu hatırlamak gerekir. İnsan varlıklar olarak bir düzen kurmaya çalışıyoruz, bizzat topluluk halinde yaşamak zorunda oluşumuz nedeniyle bir düzen kurma arayışı içine giriyoruz. Ancak, bu düzen kurma bizi yanıltmamalı. Bu düzen kurma her zaman bir yıkma uğraşını da içeriyor. Diğer deyişle biz bir yandan düzeni sabitlemeye, değiştirmeye çalışıyoruz. Çünkü, ancak böyle kendimizi güvende hissediyoruz. Düzeni koruma sürdürme gayreti içinde bir yandan da söz konusu düzeni değiştirmeye dönüştürmeye çalışıyoruz. Bu nedenle varoluşu bir yıkma, kurma çabası olarak tanımlamak mümkün. Ve bu da ontolojik güven arayışından başka bir şey değil. Bilimsel faaliyet bu ontolojik güvenlik arayışının yollarından biri. Buradan bilimsel faaliyetin küçümsendiği anlamı çıkmamalı, aksi taktirde bilimsel faaliyet içinde yer alan kişiler olarak varlık zeminimizi yitiririz. Sadece dile getirmeye çalıştığım, bilimsel faaliyeti insan varlıklar olarak yaşam dünyamız temelinde anlamlandırmaya, yorumlamaya çalışmak. Dolayısıyla varoluşu bir yıkma ve kurma olarak tanımlarken insan varlıklar olarak bizi yönlendirenin şu olduğunu düşünüyorum: Dünyada sabit bir nokta yok, ancak hepimizin sabit bir noktaya ihtiyacı var. Aslında anlamı olmayan hayata anlam atfetme çabası.

Feride Saçaklıoğlu: Çok keyifle dinledik hiç de uzun gelmedi. Gerçeğe yaklaşımı anlattı farklı boyutlarıyla.Bilimin gerçeğe yönelişi ve bu çerçevede bilim anlayışından söz etti. Gerçekliğe yönelik bilgi öncüllerini farklı boyutlarda tartıştı bizlerle. Daha sonra doğa insan ilişkisinin metabolik ilişki olduğundan söz etti. Bu bağlamda üç bilgi ilgisinden yine söz etti. Pozitivist epistemoloji, yorumsamacı epistemoloji ve eleştirel epistemoloji. Bilginin kendisinin politik olduğundan söz etti. Bilgi ile iktidar ilişkisinden yine bu çerçevede söz etti. Bilgi aracının niteliğini, nasıl kullanılacağı belirler, araç ve tekniklerin kullanılış biçimi hangi epistemolojiyi tercih ettiğimizi de belirleyecektir diye vurguladı. Felsefe ile bilimin ilişkisinden söz etti. Ve bilgiyi üretirken gerçekliğe müdahale ettiğimizi ve bilginin sonuç olarak politik bir ürün olduğundan söz etti.

Ben şimdi sözü sevgili Onur Hamzaoğlu'na devretmek istiyorum. O bize bilimsel yöntem nedir ve Halk Sağlığı Bilimsel Yöntemi nasıl kullanır? konularını aktaracak. Belki hepiniz onu tanıyorsunuz ama ben yine bir miktar tanıtayım dedim. Sizi nasıl tanıtayım dediğimde ATO Halk Sağlığı Komisyonu fahri üyesi demen yeterli dedi. Ama biz onun Halk Sağlığı Uzmanı olduğunu aynı zamanda epidemiyoloji yan dal ihtisası da yaptığını, GATA ve Van 100.Yıl Tıp Fakülte'lerinde çalıştığını biliyoruz. Şu anda Kocaeli Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Ana Bilim Dalı Başkanı. Evet söz sizin.

Onur Hamzaoğlu: Eren ailesi, sevgili meslektaşlarım saygı ve sevgi ile selamlıyorum hepinizi. Yaşantımdaki kayıplarla yaşımı fark ediyorum. Nevzat Hoca'yı kaybettiğimde de halk sağlığındaki yaşımı fark etmiştim. Bir Nevzat Eren dostu ile birlikte hocamızı erenlerden Nevzat Eren diye anardık. Ben Nevzat hoca'yı 14 yıl önce tanımıştım. Çalıştığı kurumda halk sağlığı asistanlarına yönelik kursa katılacaktım. Benden önce katılmış olan arkadaşlarım, Nevzat Eren'e gitmelisin demişlerdi. Kendisini iyi tanıyorlardı çünkü. Ondan öğreneceğin çok şey var demişlerdi. Gittiğimde kürsüde yoktu. Kürsüye gelmesini yaklaşık iki ay bekledim. İki ay sonra odasına gittim. Hocam merhaba dedim, benim adım Onur Hamzaoğlu. Buyur evlat gel dedi. Ben yukarıdaki dersanede kurs alıyorum, sizin de programda sağlık yönetimi anlatacağınız yazıyordu, ancak raporlu olduğunuz için yapamadık, bu konuların eksik kalmasını istemiyorum, uygun olursa birlikte tartışalım dedim. Olur dedi, önce kitaplardan başlayalım. Onun kitapları üzerinden, odasında kursa başladık. Yayın evinden kitaplarını getirtiyor, ben de sırayla satın alıyordum(kitaplarını yalnızca öğrencilere parasız hediye ediyordu, hemen bütün para kazananlara ederi karşılığı, isterlerse imzalayarak veriyordu.) ve okumaya başlıyordum. Okumam tamamlanınca da bazen bölüm bölüm tartışıyorduk. Hoş bir ilişki oldu. İlk baştaki tepkisi; askerler halk sağlığını ne yapacak, ne işin var senin halk sağlığında şeklinde olmuştu. Bunu söylerken de sertti, beni azarlar gibiydi. Sonra öğretmenim oldu o süreçte. Çok şey öğrendim, borçluyum kendisine. Arkadaş olduk, sonra dost olduk. Hala da öğretiyor. Kendisinden öğrenmeye devam ediyorum. Paylaştıklarımızı düşündükçe, atladığım şeyler olduğunu fark ediyorum. Onun için öğrenmeye devam ediyorum.

Evet ben size bugün hocanın anısına burada olduğumuz bu toplantıda halk sağlığında yöntemden bahsedeceğim. Sayın Etöz'e teşekkür ediyorum. Kendisinin sunum başlığı yöntem sorunlarıydı. Oldukça sorunlu bir alandan bahsetti. Gerçekten sorunlu bir alan. Ama biz halk sağlıkçılar oldukça yalınız aslında. Bu kadar sorunun arasında kendimize tercih edebileceğimiz bir boyutu saptamış durumdayız. O bakımdan ben bu tartışma

sürecinde daha kolay ilerleyeceğimizi düşünüyorum. Kendisinin bıraktığı yerden başlamak istiyorum.

Biliyoruz ki bilimsel yöntem bir süreçtir. Ve biz bu günkü sunuşta bu süreç nereden başlıyor? Nasıl devam ediyor? Ve nereye varmak istiyoruz? Bunu paylaşacağız. Başlarken, sorunu kavram olarak ele almamız gerektiğini söylemek istiyorum. Tanım olarak değil. Çünkü bilimsel yöntemde de bahsettim, bizi süreç ilgilendiriyor. Sorunların, olguların, şeylerin tek başına ne olduğu ile ilgilenmiyoruz. Nerede, nasıl bulunduğu ile ilgileniyoruz. O nedenle, kavram bizi ilgilendiren başlık. Özetlersek bilimsel yöntemde sürecin başlangıcı sorunun farkına varılmasıdır.

İkinci aşamamız farkına vardığımız sorunu kavramak ve sistematize etmektir. Burada birinci önceliğimiz sorunun soyut olarak incelenmesidir. Ama eğer biz burada kalırsak, incelenen sorunu,olguyu hiçbir etkileşimi yok ve değişmez kabul etmiş olacağımızdan doğrudan doğruya metafiziğe mahkum oluruz. Çünkü, tek başına bir şey. Bunu önlemenin yolu bundan sonrasını ısrarla ve kararlılıkla devam ettirmektir. Bundan sonra yapmamız gereken, sorunun ilişkileri içinde incelenmesidir. Hemen ardından da sorunun gelişme ve değişme sürecinin incelenmesi gerekir. Şimdi bu son iki başlık bize var olan her şeyin birbiri ile ilişkide olduğunu, birbiri üzerine etkide bulunduğunu ifade eder. Biliyoruz ki var olan her şey bir durumdan başka bir duruma doğru değişir. İşte, sorunun ilişkileri içinde ve gelişme ve değişme sürecinin incelenmesi, yani ikinci aşamanın üç başlığından şu son iki başlık bize bir bütünselliği, değişmeyi, nicel değişimlerin nitel değişmelere dönüşmesini ve çelişmeyi anlatıyor. Sorunu bu bağlamıyla biz görebilirsek tartışabilirsek, kavrayabilir ve sistematize edebiliriz. Aksi taktirde soyutlama düzeyinde kalırsak metafiziğe mahkum oluruz. Bütün bunları yaparken unutmamamız gereken bir başlık, bu değişikliklerde ve ilişkilerde rastlantısallığı atlamamaktır. Bu özelliği de ifade ettiğimizde sorunun kavranması ve sistematize edilmesi aşamasında gereksinim duyduğumuz maddeci diyalektiğin ilkelerinden söz etmiş oluyoruz.

Bilimsel yöntemin bundan sonraki aşamasını -üçüncü aşamasını- hipotez kurma olarak tanımlayabiliriz. İlk iki aşamayı tamamladıktan sonra hipotez kuruyoruz bildiğiniz gibi.

Bundan sonraki aşama kurduğumuz hipotez(ler)imizi nasıl test edeceğimize karar verme aşamasıdır. Bunun için de araştırma tekniğimizi seçmemiz, belirlememiz gerekiyor.

Hangi araştırma tekniğini kullanmalıyız sorusunun yanıtı bilimsel yöntemin dördüncü aşamasını oluşturuyor. Yine bildiğiniz gibi araştırma tekniğimizi gözlem grubundan mı yoksa deney grubundan mı seçeceğimize karar vereceğiz. Doğal olarak bu seçimimizde bize yol gösteren, daha doğrusu belirleyici olan; saptamış ve sistematize etmiş olduğumuz sorun(lar) üzerinden kurduğumuz hipotez(ler)dir.

Beşinci aşamamız, veri toplama tekniğinin belirlenmesi. Tercih etmiş olduğumuz araştırma tekniğinin gerektirdiği veri toplama tekniklerini seçmemiz gerekiyor. Ben altıncı aşamaya geçmeden önce bir ara vererek veri toplama tekniklerinden kısaca bahsetmek istiyorum.

Veri toplama tekniklerini iki başlık altına gruplayabiliriz; ilki ölçümler diğeri de gözlemlerdir. Ölçümlerden kastım ölçüm araçlarından bir tanesini seçeceğiz. Hangi birimi kullanacağımızı seçmeliyiz ve seçtiğimiz ölçüm aracının standardizasyonunu sağlamalıyız. Veri toplamada kullandığımız tekniklerde ikinci grubumuz gözlem. Yani gözlem yaparak veri toplayabiliriz. Burada da ölçümdeki gibi gözlem araçlarını seçmemiz lazım. Gözlem araçları olarak neleri kullanabiliriz diye soracak olursanız bunları sizinde bildiğiniz gibi dört grupta toplamak mümkün. Soru formu kullanabiliyoruz, bilgi formu kullanabiliyoruz, görüşme kılavuzu kullanabiliyoruz ve dördüncü olarak ta günlük, takvim, alan notlarını(saha notu, anı defteri vb.) kullanabileceğimizi söyleyebilirim. Bundan sonraki slaytımız gözlem tiplerini içeriyor. Gözlem tiplerini ikinci el verilerin toplanması ve değerlendirilmesi ile başlatmak istedim. Bunun da altında literatür çalışmaları ve monografiler(kişi, belde, kurum/kuruluş monografileri) bulunuyor. Gözlem tiplerinin birincisini ikinci el verilerin toplanması ve değerlendirilmesi olarak belirttikten sonra sekiz tane daha yani toplam dokuz tane gözlem tipinden bahsetmek istiyorum. Bunları olgu çalışması, anahtar kişilerle görüşme, kartopu tekniği, gözlem ve katılımlı gözlem, harita ve kroki çıkartılması, odak grup görüşmesi, derinlemesine görüşme ve yığın görüşmeleridir.

Tablo. Gözlem Tipleri

1. İkinci el verilerin toplanması ve değerlendirilmesi
   a. Literatür çalışması
   b. Monografi Kişi, Belde, Kurum/Kuruluş
2. Olgu çalışması
3. Anahtar kişilerle görüşme
4. Kartopu tekniği
5. Gözlem ve katılımlı gözlem
6. Harita ve kroki çıkartılması
7. Odak grup görüşmesi
8. Derinlemesine görüşme
9. Yığın görüşmeleri

Bizim gözlem tipleri başlığı altında bahsettiklerimizi, son yıllarda, araştırma teknikleri ana başlığı(teknikleri de değil araştırma yöntemi olarak) altında bir başlık olarak değerlendirenler ve adına da "niteliksel araştırma yöntemleri" diyenler mevcut. Halk Sağlığı alanında da("yeni"yi pek sorgulama alışkanlığımız olmadığından olsa gerek) oldukça popüler olan bir çalışma tipi oldu. Diyorlar ki; iki tip araştırma yöntemi vardır. Birisi niceliksel araştırma yöntemleri, diğeri de niteliksel araştırma yöntemleri. Bu sınıflamaya geçmeden önce sorulması gereken ve tartışılması gereken aşamayı da yapmamış ya

da gözden kaçırmış oluyorlar aslında. O da şu, yöntem nedir?, teknik nedir? sorularıdır. Çok genel olarak yöntemi;hem eylemsel hem de zihinsel yönü olan dinamik bir süreç olarak tanımladığımız da teknik te bu süreçte kullanılan araçlar olarak tanımlanabilir. Buradan çıkarak bilimsel yöntemi; insanın, kendini, doğayı ve toplumu bilmek, kavramak için geliştirdiği bir düşünce yöntemi olarak tanımlayıp araştırma tekniklerini de bu süreçte kullandığımız teknikler olarak tanımlayabiliriz.

Halbuki bu "yeni" gruplamanın sahipleri(ki burada söz konusu teknikleri kullananları ve kullandıkları üzerinden bu gruplamayı savunanları değil, bu tartışmayı ortaya atanları kastediyorum) bazı ön saptamalarda bulunarak bu dayatmayı yapıyorlar. Kısaca özetleyecek olursam; Diyorlar ki "niceliksel araştırma yöntemleri yetersizdir, bu nedenle de nitel araştırma yöntemleri gerekir"**[B.Glaser, A.L. Strauss (1967), B.Glaser (1978), P.V. Scwartz, J. Ogiluy (1979), J.P. Goetz, M.D. LeCompte (1984), M.Q. Platon (1987), R.C. Bogdan, S.K. Biklen (1992), C. Glesne, A. Peskin (1992), J.A. Maxwell (1996)].**

Buna gerekçe olarak da aşağıda bir kısmını sizlerle paylaşacağım saptamalarda bulunuyorlar:

"..... *Sosyoloji, Antropoloji, Psikoloji, Felsefe, Dilbilim gibi disiplinlerde ortak olan tema insan davranışını, içinde bulunduğu ortam içinde ve çok yönlü olarak anlamaya çalışmaktır. .....insan davranışı ancak esnek ve bütüncül bir yaklaşımla araştırılabilir ve bu yaklaşımda araştırmaya dahil olan bireylerin görüşleri ve deneyimleri büyük önem taşır.*

Sosyal olgular, sosyal davranışı belirleyen genellenebilir yasalar türetmek yoluyla değil, bir durumun kendine özgü boyutlarının ayrıştırılmasıyla anlaşılabilir.

Genelleme çoğu zaman sosyal olguların doğasına aykırıdır. Belirli bir ortamı aynen oluşturmak mümkün olmadığı için bu ortamlardan elde edilmiş bulgu ve sonuçları başka ortamlara genellemek oldukça güçtür.

Sosyal olguların karmaşık yapısı, onların önceden tahmin edilmesini güçleştirir.

Bilim nesnel bilgi üretme süreci değildir, bilimsel süreç dünyanın göreliliğini temel alan bir süreçtir.

Bilimin bir aracı olarak açıklama, üzerinde çalışma yapılan olgunun kendisi ve durumlar arasında benzerlikler ve farklılıkların anlaşılmasıyla sınırlıdır.

Nesnellik diye bir şey yoktur, fakat perspektif vardır. Sosyal bilimlerde tek bir "gerçeklik" ya da tek bir "doğru" yoktur. Çoklu doğrular ve çeşitli algılar söz konusudur.

Gerçek, bilgi ve doğru sosyal kurgulardır. Yani, insanlar anlamların yaratılması sürecine etkin bir biçimde katılır.

Gerçeklik oluşturulur.
Nesnel gerçeklik yoktur.

Gerçeğin çoğulcu anlama vardır.Her araştırma problemi kendine özgü bir araştırma deseni ve veri analiz stratejisini gerektirir.

Asıl olan yöntem değil, çalışılan durumdur. Araştırma süreci içerisinde araştırmanın yönü değişebilir, yeni problemler ortaya çıkabilir ve yeni yöntemlere başvurulması gerekebilir.

Yeni veri toplama araçları gerekebilir, var olanlar yeniden biçimlendirilebilir, araştırma örneği daraltılabilir ya da genişletilebilir. Doğa bilimlerinin yöntemi, kavramları ve amaçları sosyal bilimlere uygulanamaz".

Ancak, bütün bilimler gibi sosyal bilimlerin de deneysel olduğunu ve olgulardan yola çıktığını, sosyal bilimlerin de objektif bir temele dayandığını, sosyal olguların evrimci karaktere sahip olduklarını ve sosyal olgunun bütünündeki bölümler arasındaki bağıntıların kaçmaması için bir genel teori/cosmogony gerektiğini göz ardı ediyorlar,. Yalnızca uygulayıcı konumunda olanların da gözlerinden kaçırıyorlar.

Yukarıdaki safsatadan öteye gitmeyecek «saptamalar» karşısında daha özenli olmak ve temel dayanaktan yoksun, bilimsel bilgi ve yöntemi reddedici olduklarını ilgilileriyle paylaşmak gerekiyor.

Beraberinde unutmamamız gereken bir nokta da, sözünü ettiğim tartışmaların yoğunlaştığı tarihsel dönem. Seksenli, doksanlı yıllar deyince sanıyorum sizlerde de birşeyler çağrışmıştır. Yaşantımızdaki bütün doğruların terimler olarak ta değiştirilmek istendiği(emperyalizm yerine küreselleşme, demokratik kitle örgütü yerine sivil toplum örgütü vb.) kapitalizmin kalelerinden emekçi kitlelerin üzerine ideolojik bombardımanın yoğun olduğu bir dönem.

Buraya kadar olan tartışmaları dikkate alarak araştırmanın tanımını yaparsak; bilimsel yöntemi kullanarak, sorun(lar)ın tanımlanması ve/veya çözümü için gerekli bilgi(ler)yi üretmek ya da uygulamayı eylemli olarak gerçekleştirmek için araştırma tekniklerini kullanarak yapılan gözlem ve/veya ölçümlerle veri toplanması, analizi, değerlendirilerek yorumlanması ve rapor edilmesi sürecidir diyebiliriz.

Biraz önce gözlem tipleri içerisinde sıraladıklarım, özü itibariyle doğrudan doğruya bir veri toplama tekniği grubudur. Söylemek istediğim budur. Gerekçesi de, nedensel ilişkiyi sorgulamasında herhangi bir fonksiyonu olmamasıdır. Bunu daha sonra tartışabiliriz. Bunları geçiyorum.

Ara verdiğimiz yere dönersek, bilimsel yöntemin altıncı aşamasında veri topluyoruz, yedinci aşamasında da topladığımız verinin çözümlemesini yapıyoruz. Sekizinci aşamada çözümlemelerimizi yorumluyoruz. Ve onuncu aşamada da elde ettiğimiz sonuçları paylaşıyoruz; rapor yazıyor, sonuçlarımızı yayınlıyor, duyuruyoruz.

Şimdi buraya kadar olan aşamayı bir şekilde göstermek istiyorum.

Şekil. Bilimsel yöntemde süreç

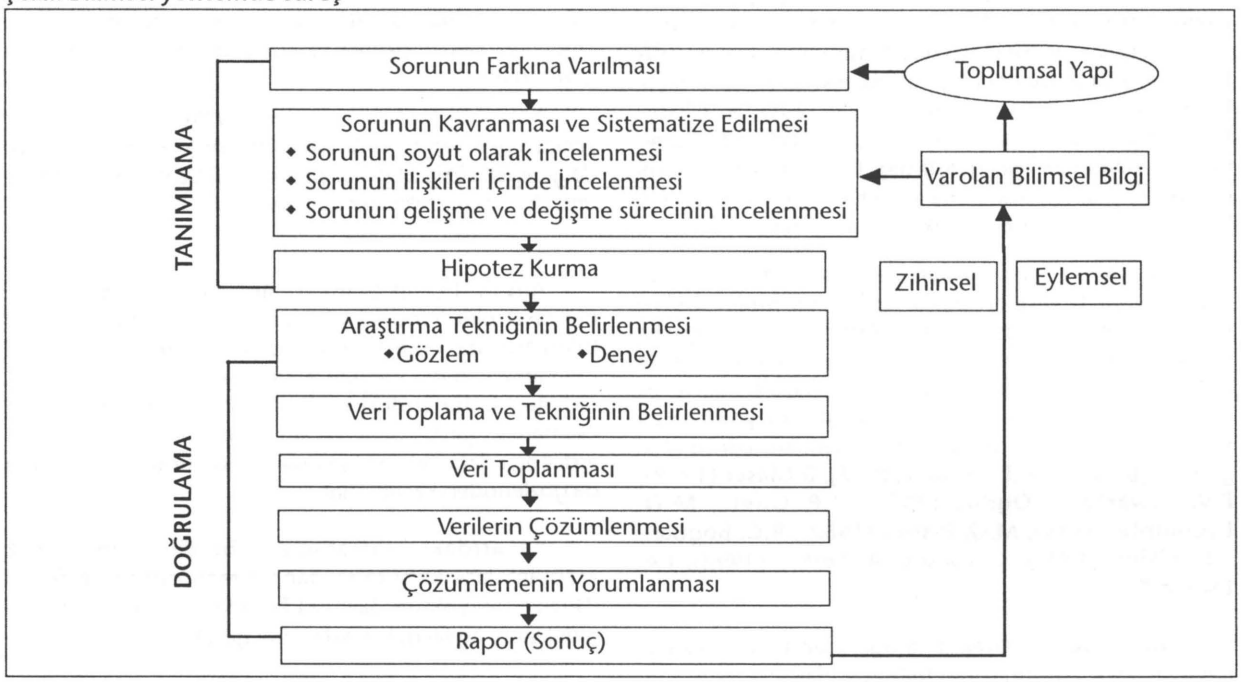

Yürüttüğümüz aşamalar iki gruba ayrılabilir. Bunlardan bir tanesi tanımlamadır. Sorunun farkına varılmasını, sorunun kavranması ve sistematize edilmesiyle hipotez kurmayı içerir. Ondan sonraki kısım da doğrulamadır. Bu da araştırma tekniğinin belirlenmesi, veri toplama tekniğinin belirlenmesi, veri toplanması verilerin çözümlenmesi, çözümlemenin yorumlanması ve rapor(sonuç) yazımı aşamalarını kapsar. İşte hep ifade edilir, bilim adamı tarafsızdır diye. Burada da bahsedildi. Yanlılık yoktur dendi. Gerçekten de öyle mi? Şimdi bu tartışmaya devam etmek istiyorum.

Öncelikle, elde ettiğimiz sonuç, bilgiler nereye gidiyor? Bunu tartışmamız gerekiyor. Bu bilgi zihinsel olabilir, eylemsel olabilir? Ama nereye gider? Birincisi, o zamana kadar elde edilmiş bilgilerin içine katılır. Buradaki bilgiler ne olur? Tabii ki bizim bundan sonraki süreçlerde, sorunu kavramamız ve sistematize etmemiz aşamasına yeni katkılar sunabilir. Bu önemlidir. Bu kadarla kalır mı? Hayır kalmaz. Nereye gider? İşte onunla beraber toplumsal yapıya gider. Ve bu yapı içinden sorun artık değişmiş olabilir, olmaya bilir ya da ortadan kalkmış olabilir. Dolayısıyla bunu bu şekilde bilimsel bir süreç olarak gördüğümüzde burada tarafsızlık mümkün mü? Hangi toplumsal yapı içinde yaşadığımızı ve sorunun kaynağı ne sorusunun yanıtı orada, toplumsal yapıda değil mi? Biliyoruz ki toplumsal yapının temel belirleyeni üretim ve mülkiyet ilişkileridir. Alt yapı üst yapı kurumlarının belirleyicisidir, üst yapı kurumları da sağlık ve eğitim başta olmak üzere alt yapıyı etkiler. Ve sınıflı toplumsal yapıların tümünde toplum içinde var olan bir avuç egemenin, emekçilerin ürettiklerine el koyarak varlıklarını ve iktidarlarını sürdürürler. Ve bu toplumsal yapılarda ortaya çıkan sorunlarda özü itibariyle sınıfsız toplumsal yapılardan farklılık gösterir.

İşte bu anlamda bilimsel yöntemde tarafsızlık meselesini, müsaade ederseniz hep beraber doğrulama aşaması için ele alalım. Aksi takdirde, bilimsel yöntem tümüyle tarafsızlıktır, yansızlıktır şiarı toplumsal yapıdaki belirleyenin ve içinde bulunduğumuz toplumsal yapıda da patron/sermaye sınıfının tarafı olmak olacaktır. Bu yapı içerisinde tarafsızlık, yansızlık söylemi doğrudan taraflılıktır. Eğer tanımlama ve doğrulama bölümleri/aşamaları ayırımı yapmıyor ve bu yaklaşımı doğrulama aşaması ile sınırlandırmıyorsak. Sunumun bu bölümünü bir cümle ile özetlemek gerekirse şunu söylemek istiyorum; bilimsel yöntemin, sorunun farkına varılması ile sorunun kavranması ve sistematize edilmesi aşamaları tarafsız ya da sınıflar üstü değildir.

Burada ben taraf olmamız gereken yere geçiyorum ve halk sağlığında yöntemi bu boyutta anlatmak istiyorum. Ben halk sağlığı dersi almadım. Ama 223 saat hijyen aldım. Hijyende hala unutmuyorum. ekmek muayenesi yapıyorduk. Ekmeğin mayalanmış hamurdan yapılıp yapılmadığını inceliyorduk. Yumurta deneyi yapıyorduk. Yumurtayı su dolu bir kaba atıyorduk, bayat olup olmadığını anlıyorduk. Başka ne yapıyorduk, süt numunesi inceliyorduk. Hile ve tahşiş araştırıyorduk. Yani süte su katılmış mı ya da nişasta vb. katılarak içeriği bozulmuş mu gibi. Ya da suyun fiziksel ve kimyasal analizini yapıyorduk. Şimdi bakın tıp fakültesinde hijyen okuduğunuz zaman sorunu doğrudan doğruya buralarda görüyorsunuz. Sağlık sorunlarını buralara indirgiyor dolayısı ile kaynağını da süte su katan sütçü, hamuru mayalamayan fırıncı ile sınırlıyorsunuz. Daha doğrusu sınırlamanızı istiyorlar. Altını çizmek istediğim bir nokta var. Ben hijyen dersleri aldığımda bu hijyen derslerinin içeriği ile doğrudan doğruya kullanacağım gıda maddelerinin sağlığa uygun olup olmadığı sorusunun muhatabıydım.

Daha sonra halk sağlığı ile tanıştım ve tercih ettim. Orada da hepimiz biliyoruz, Hacettepe'de başlangıçta gerçekten katkıları olan bir kurs vardı o dönemlerde. Orada da şöyle bir yaklaşım fark ettim. Kaynaklar sınırlıdır, dolayısıyla nüfus önemlidir. Kaynaklar sınırlıysa değiştirebileceğiniz şey nedir? Nüfustur. Ne yaparız? Ya kontrol edeceğiz, artışına engel olacağız ya da kendi başına bırakacağız, bu şekilde doğal seleksiyon gerçekleşecek. Fark ettim ki bu burada bize öğretilenler Maltus'a gidiyor. Ama daha sonra fark ettim ben bunu, o günlerde fark etmemiştim. Halen de söylenir etrafta bilirsiniz. Ne yapalım, kaynaklar bu kadar. Çünkü kaynaklar aritmetik artar, nüfus geometrik artar.

Sonra aynı aylarda Ankara Tabip Odası halk sağlığı komisyonuna başladım. Orada başka şeylerle tanıştım. Öncelikle dikkati çeken bir soru vardı önümüzde; hastalıkların, sağlık sorunlarının temel nedeni nedir, sorusu. Kaynaklar gerçekten yetersiz mi, yoksa kaynakların dağılımında mı bir sorun var, niçin birilerinin ürettiğine başkaları el koyuyor gibi sorular. Bu soruların yanıtlarını ayrı ayrı verip ondan sonra bir araya getirdiğimizde üretim, paylaşım yani toplumsal yapı konuşulmadan bu sorulara bilimsel doğruluk kapsamında herhangi bir yanıt vermek mümkün değil. Ya yanlış ya da eksik oluyor. Sonra hep beraber bunun adına TOPLUMSAL ETKEN dedik. 88-89'larda çalışmaya başlayan grubun bir geleneği haline geldi bu boyutuyla. Yani oradaki tartışmalarımız bize sorunun kaynağını doğrudan doğruya toplumsal yapıda aranması gerektiği üzerinde durmamızı öngörüyordu. Oradaki çalışmalarımızın sonucunda böyle bir çözümlemeyi ortaya koyabilmiştik. Halbuki okuduğumuz fakültelerde, halk sağlığının tarihsel evrelerini bize anlatırlarken hastalıkların nedeninin önce çevresel olarak kabul edildiği, daha sonra bilim ve teknolojideki gelişmelerin de katkısıyla hastalıkların nedenlerinin mikroorganizmalar olarak görüldüğü söyleniyordu. Biliyorsunuz bu gruplama esasında halk sağlığı terminolojisinde de çok sık geçen bir şey olarak tanımlanır. Sorunun kaynağı diye anlatılır hemen her zaman. Geldiğimiz aşamada da artık kişisel yaşam tarzları üzerinde duruyorlar. İşte biz ATO'daki komisyon çalışmalarımızda dedik ki kim bunlar? Çevre niçin kötü niçin olumsuz? Mikroorganizmalarla kimler karşılaşıyor da hasta oluyor, iyileşemiyor, sakat kalıyor ya da ölüyor? Neden? sorularıyla ilgilenmeye başladık. Ve bu süreçte esasında sizlerde fark edeceksiniz, bilimle gerçeklik arasındaki açı kapandıkça teknoloji gelişiyor ve sorunun kaynağının aramadığı düzey de doğrudan doğruya bireyler/bireysel oluyor. Günümüzde hastalıkların kaynağını araştıran çalışmaların çok büyük bölümü kişisel alışkanlıklar ve davranış biçimlerinin sorgulanması üzerine yoğunlaştı.

Ve bu günlerde risk faktörleriyle uğraşıyoruz. Her sorun/hastalık için belirlenmiş risk faktörleri var. Özellikle merkez kapitalist ülkelerde risk faktörlerinin tanımlanışıyla birlikte çok değişik, enteresan ancak sürpriz olmayan şeylerle karşılaşılmış. Deniyor ki risk faktörünü ortaya koyarsanız insanlar kendilerini bunlardan koruyabilirler, sakınabilirler. Gerçek öyle mi? Çevreyle ilgili risk faktörleri saptanmaya başladığı andan itibaren görülmüş ki sorun yaşanan yerlerden insanlar ayrılıyorlar. Çok doğru bir şey. Kentin kötü ve sanayinin yoğun olduğu yerlerinden insanlar çekiliyor. İncelemişler bütün insanlar mı diye. Hayır. Yalnızca varsıllar kaçıyor. Siz atıkların(risk faktörünün) tehlikeli olduğunu, orada yaşayanlarda hastalık yaptığını ya da yapabileceğini söylediğinizde, oradaki varsıllar o yerleşim yerini terk ediyor. Yoksullar kalıyor, o üretim içinde var olanlar kalıyor. Aynı şey sigara için de geçerli değil mi? Sigaranın akciğer kanseri için bir risk faktörü olduğunun ortaya konmasıyla birlikte, merkez kapitalist ülkelerde hem üretim azaldı, hem de tüketim azaldı arkadaşlar. Ne oldu? Çevre ülkelerde üretilmeye başlandı hem de bu ülkelerin insanları olarak tüketmekle mükellef kılınıyoruz, birçok aracı kullanıp(reklamlar, araba yarışları vb.) özendirmeye çalışıyorlar.

İşte hastalıkların/sağlık sorunlarının nedenlerinin belirlenmesinde kullanılmaya başlanan risk faktörü yaklaşımı böyle bir süreci ortaya çıkardı. Risk faktörü yaklaşımının üç sorunu vardır. Bunlardan ilki; toplumu maruz kalan ve kalmayan bireyler grubu olarak ayırır; yukarıda örnekleriyle açıkladık. İkincisi, hastalıkların nedenlerini tanımlamaz. Etken nereden geliyor? Etkenle kimler karşılaşıyor? Bunlar bu yaklaşımın içinde yoktur. Niçin birileri-emekçiler, köylüler- etkileniyor da, risk faktöründen birileri etkilenmiyor? Bu soruların yanıtını risk faktörleri yaklaşımında bulamazsınız. Üçüncüsü de, davranış ve maruziyetlerin dağılımını belirleyen faktörleri(nedenlerini) incelemeden, bunların dağılımını inceler. Yani kişilerin davranış ve alışkanlıklarının tesadüfi ve bireysel olduğu ön kabulüyle hareket eder aslında.

Risk faktörü yaklaşımında hastalıkların temel neden(ler)i tanımlanamaz. Tanımladıkları "etken" nereden geliyor? Kimler sigara tüketme alışkanlığına sahip? Kimler? Kimler mikroorganizmalarla daha çok karşılaşır? Kimler daha çok hasta olmakta, kimler daha genç yaşlarda ölmektedir? Tanımlanan bilgilerden kimler, nasıl, niçin yararlanıyorlar da kimler yararlanamıyor? Bu sorular yanıtlanmıyor. Dolayısıyla eşitsizlikler ortadan kaldırılmadığı sürece risk faktörü yaklaşımı ne kadar iyi niyetle çalışılıyor olursa olsun, eşitsizliklerin derinleştirilmesine ciddi katkılar sunar. Bunu söylemek istiyorum.

Bir örnekle biraz daha açalım. Bakın değişik uzmanlık alanlarına; mide ülserinin nedeni nedir diye sormuşlar. Gastroenterolog mide duvarı harabiyeti demiş, nörolog otonom sinir sistemi demiş, psikolog psikosomatik demiş, mikrobiyolog helikobakter demiş, halk sağlıkçı da diyet ve sigara demiş. Gerçekten de ne dersiniz? Bütün bunlar yeterli mi veya ne kadar yeterli? Biz nedensel ilişkinin hangi düzeyde aranması boyutunu tartışarak sonlandırabiliriz bu tartışmayı. Moleküler düzeyde mi tartışalım ne dersiniz? Patogenez düzeyinde mi? Bireysel (alışkanlıklar vb.) düzeyde mi? Yoksa biz bunu toplumsal düzeyde mi tartışalım? Ne demektir bir sorunu toplumsal düzeyde tartışmak? İşte biraz önceki sorumun saptanmasından itibaren paylaştığımız, bilimsel yöntem sürecinde

bahsettiğim toplumsal yapı kısmını incelememiz gerekiyor? Kimler ne ile neden karşılaşıyorlar? Yani içinde yaşadığımız toplumsal yapıyı çözümlemeden bu toplumsal yapının hangi dinamiklerle işlediğini(tabi ki değişiklikler olabilir bunu yadsımıyoruz) işlediğini sorgulamadan toplumsal etken tartışılmış olmaz.Yani biz ekonomik yapıyı tartışacağız, üretim ilişkilerini tartışacağız. Ve toplumsal etken nerede ve nasıl bu sorunu ortaya çıkartıyor, oluşmasına neden oluyor bunu ortaya koymaya çalışacağız.

Bakın bundan dokuz gün önce AKP Hükümeti'nin Maliye Bakanı savaşa hayır derseniz alın size bütçe dedi biliyorsunuz.Ondan sonra bilimsel yöntemi bilen ve çalışmalarında da kullanan bazı bilim adamları, sorunun farkına varma aşamasındaki taraf oluşlarıyla, zaten bu bütçenin önceden hazırlanmış olduğunu, dolayısıyla bizlerin "savaşa hayır" demesiyle ilişkisi olmadığını incelemeleri sonucunda açığa çıkardılar. Hükümetten de hiçbir yalanlama gelmedi ayrıca vurgulanmıştı.

Şimdi bakın arkadaşlar bu tabloda 2001,2002 ve 2003 yıllarının bütçeleri var. Her yıl için bir sütun öngörülen yanındaki de gerçekleşeni gösteriyor. Buna göre 2001 yılında bütçe giderlerini 48 katrilyon öngörmüşler ama 80.6 katrilyonla kapatmışlar. 2002 yılında 98 katrilyon öngörmüşler 115.5 katrilyonla kapatmışlar. Şimdi yani 2003 için 146.9 katrilyon öngörüyorlar ancak kapatma/ harcama rakamı olarak ta bakın 144.8 katrilyonla kapatacağız diyorlar. Son iki yılda bu kadar büyük negatif farklar varken, bu yıl harcamalardan tasarruf yapacakları iddiasındalar. Şimdi yine aynı tabloda faize ödenenlere bakalım; 2001 yılında 16.7 katrilyon vermeyi öngörmüş ama 41katrilyonla tamamlayabilmiş, 2002'de benzer şekilde gerçekleşmiş. Peki sosyal güvenliğe ne kadar vermiş? 8 kat daha az arkadaşlar. Yaklaşık ikiyüz patrondan aldığı borç için ödediğinin yanında komik bir miktar. Nüfusun yaklaşık 63 milyonuna 2001 yılında 5katrilyon verebilmiş. 2002 yılında da faiz çetesine sosyal güvenlik için ödediklerinin 5 katı para ödemişler. Ödenen faizlerin çok büyük kısmı biliyorsunuz iç borç faizleri için, yani kendi patronlarımıza.

Onu nasıl aldıklarını da tartışalım isterseniz? Kurdukları bankalara yurtdışından kredi alıyorlar, hazine güvenceli. Kendi şirketlerine kredi olarak veriyorlar. Buralardan da büyük kısmı devlete borç olarak veriliyor. Daha sonra battık deniyor. Ne oluyor? Hazine o borcun altına girmiş oluyor. Ama siz kamu olarak hem aldığınız borçları, hem faizlerini ödemeye devam ediyorsunuz, hem de yurt dışındaki muhataplarına da ödeme yapıyorsunuz. Hazine güvencesi tanımladığınız için. Bütçelerimizin bir başka özelliği de tutturulamayan hesaplar. 2001 yılı bütçesinin gerçekleşeni öngörüleninden %60, 2002 yılı bütçesi ise %85 daha fazla. Bizi birde bu şekilde kandırmaya çalışıyorlar.

Bu yeni tabloda 2003 yılı bütçesine baktığımızda gördüğümüz ne demek arkadaşlar? Ben yanıtlayayım, 2003 bütçesi işsizlik demek. Yatırım yok çünkü. Yoksulluk demek, açlık demek, okul yok demek. Peki, okul yok ne demek sormak istiyorum. Buradan hareketle bazı sağlık sorunlarının kaynağını da çok kolay görebiliriz diye düşünüyorum.

Şimdi okul yok demek ne demek? Kalabalık sınıflar demek, değil mi? Kalabalık sınıflar da hastalık riskinin(özellikle solunum yoluyla bulaşan hastalıklar için) yüksek olması demek. Bu kalabalık sınıflarda okumak zorunda bırakılan çocuklarımız(patronların ki değil), her türlü bilgisine(etken, bulaşma yolları, korunma, tedavi bilgileri vb.) sahip olduğumuz risk faktörleriyle karşı karşıya gelecekler. Sınıflar kalabalıklaştıkça ÜSYE riski artıyor. Yıllar önce kanıtlanmış bir durum, havayla bulaşan hastalıkların kalabalık ortamlarda riskinin arttığı. Devam edelim, hastalanan çocukların hepsini tedavi edecek misiniz? Hayır. Bir kısmında tablo ilerleyecek ve kalp yetmezliğine kadar gidecek. O zamanda kalabalık olmayan sınıflarda okuma şansı bulamamış bu çocuklar yirmili yaşlarının sonunda kalp kapağı ameliyatına mahkum olacaklar. Ama çoğunlukla ona da ulaşamayacaklar.

Kabaca özetlemeye çalıştığım bu tablo kapitalist sistemin sağlığa etkisini bütün hatlarıyla özetliyor diye düşünüyorum. Şimdi biz bu tabloda sorunu nereye müdahale edersek gerçek anlamda çözebiliriz? Bütün çocuklarımızın okula gidebilmesi ve kalabalık olmayan sınıflarda okuyabilmeleri için yeterli sayıda okul olmalı, bunun için de eğitime genel bütçeden gerekli olan pay ayrılmalı. Ama yukarıdaki tablo bilindiği halde içinde yaşadığımız sistemde ve kendi ülkemizde ayrılmıyor. Kaynak var, ancak öncelik o kaynakları yaratanlara ve onların çocuklarına yönelik olarak kullanılmıyor. Bunun ayrılabilmesi için üretilenlere el konamaması, üretilenlerin ve toplumsal kaynakların, toplumsal önceliklere ve gereksinimlere göre paylaşılması gerekir.

Eğer biz kalp yetmezliğinin nedeni tedavisi yapılmamış ÜSYE'dir, ÜSYE'nin ki de falanca mikroorganizmadır dersek gerçek sorunu tanımlayamadığımız için, bu sorunları ortadan kaldırabilecek çözüm yollarını da üretemeyiz. İşte halk sağlığında yöntem budur. Biz sorunları tartışırken nedenlerini hiçbir zaman toplumsal yapıdan koparmamak sorumluluğu içindeyiz. Aksi taktirde, hem kendimize hem de topluma doğruyu söylememiş oluyoruz.

Son yıllarda ülkemizde bir tartışmadır gidiyor. Sağlık hizmetini "sembolik"te olsa ücretlendireceksin ki kıymeti bilinsin. Aman aman kendimizi kandırmayalım arkadaşlar. Bu ülkede ne varsa, başka ülkelerde olduğu gibi çalışanlar üretiyor. Ve buna el konup oluşturulan genel bütçeden bile sağlık harcamalarını yapmayıp, bu insanların ceplerine yönelmek hangi gerekçeyle olursa olsun, sömürünün, soygunun artmasına ortak olmak demektir. Bizler konumumuzu ve sorumluluğumuzu bilmek durumundayız.

Dünyadaki sağlık durumunu da isterseniz birlikte paylaşalım. UNICEF'in 2003 Dünya Çocuklarının Durumu

Raporu'ndaki veriler üzerinden 1960'dan 2000'e kadarki 40 yılda sağlık nasıl değişmiş, görmek mümkün. Bakın sanayileşmiş ülkeler Beş Yaş Altı Ölüm Hızı(5YAÖH), sanayileşmiş ülkelerde bin canlı doğumda 37'den 7'ye yani 5.3 kat, gelişmekte olan ülkelerde bin canlı doğumda 223'den 89'a yani 2.5 kat azalırken, az gelişmiş ülkelerde bin canlı doğumda 278'den 157'ye yani 1.8 kat azalabilmiştir. Kişi başına düşen gayri safi milli hasılaya baktığımızda 2001 yılı itibariyle (merkez kapitalist ülkeler) 28210 dolar, perifer kapitalistlerde(gelişmekte olanlar) 1159 dolar, sömürge(az gelişmiş) ülkelerde ise 295 dolardır. Evet şimdi ne oluyor böyle bir durum varken. Aşılara en fazla gereksinimi olan kimler? Kendi terminolojisiyle az gelişmiş ülkeler olması lazım. Ama burada aşı yok. Böyle bir dünyada yaşıyoruz. Ekonomik göstergelere baktığımızda 1milyarı aşkın bir doların altında günlük geliri olan insan olduğu tanımlanıyor. 2.5 ile 3 milyar kişinin de günde iki dolardan daha az bir gelire sahip olduğu görülüyor.

Bunu nasıl açıklayabiliriz? İşte ben bunu tartışmayı sizlere bırakıyorum ve şu soruyla bırakmak istiyorum. Biz halk sağlığı araştırmalarında sınıfı bağımlı değişken olarak mı kullanacağız? Yoksa bağımsız değişken olarak mı kullanacağız? Bence buna yanıt vermemiz gerekiyor. Gerekçeleriyle birlikte.

Sayın başkan müsaade ederseniz sözlerimi Turgut Uyar'dan bir şiirle bitirmek istiyorum. "Açlık çoğunluktadır" diyor Turgut Uyar.

artık her şeyi yaşadık
ve birlikte düşündük
ve düşündük ki her şey cehennem
bir bakışta
ve cehennem
başarılmamış bir savaştır
dünyanın ortasında kullanılmamış bir su
cehennem insanın kendi ciğeri
at sırtında taşınan ölü
kundağa girmeyen bebe
karanlıklarda açan çiçeklerin
bir insanın ölümüne dönüşü
bir insan ölümü olmaya
çünkü açlık çoğunluktadır
işte o zaman diyorum ki-
gençliğin şen olsun senin
her şey esirgesin seni
çünkü açlık çoğunluktadır
ve ezecektir gücüyle dünyayı
-ikimize bir aşk elbette yetmez
türlü şeylerin savunulduğu-
diriliğe, eşitliğe, tokluğa
artık ayıp olan tokluğa
çünkü açlık çoğunluktadır
Açlık
Teşekkür ederim.

Feride Saçaklıoğlu: Çok teşekkür ediyoruz sayın Hamzaoğlu'na. Şöyle bir özetlersek bilimsel yöntemi bir süreç olarak aktardı Onur. Tanımlama ve doğrulama aşamaları ile bir süreç tanımladı. Sorunun farkına varılması, kavranması, hipotez kurulması, araştırma tekniğinin belirlenmesi, veri toplama tekniğinin belirlenmesi, özellikle ekip ve yöntem tartışmasına özel bir vurgu yaptı. Niceliksel, niteliksel araştırma yöntemleri ve teknikleri üzerinden. Verilerin çözümlenmesi, yorumlanması ve rapora dönüşmesi ile ilgili bir araştırmada bilimsel yöntemin bir süreç olduğunu belirtti. Ancak bu elde edilen bilginin, sorunu sistematize etmeye katkıda bulunduğu ve toplumsal yapıyı değiştirdiği, dönüştürdüğünü vurguladı. Ve buradan bir soru yöneltti bize, belki de bu sorular üzerinden tartışmayı yürütebiliriz. Tarafsızlık olanaklı mı acaba? Belki bu bir soru olabilir tartışmamız için. Nedensel ilişkilerin hangi düzeyde irdelenmesi gerektiğinden söz etti. Belki bunları da tartışabiliriz. Ve yine 2003 UNICEF raporu üzerinden eşitsizliklerden söz etti. Sınıf kavramını bağımlı değişken mi bağımsız değişken mi olarak alacağız sorusunu sizlere yönetti. Ben sözü sizlere devrediyorum.

Ali Osman Karababa: Sayın Zeliha Etöz bilimin bir politik yaklaşım olduğundan bahsetmişti. Günümüzde bilimi üreten ülkeler çoğunlukla gelişmiş ülkeler ve onların bilimi üretim yöntemleri ya da içerikleri de doğal olarak da kendi çıkarlarına uygun gelişim gösteriyor.Yani risk değerlendirmesinin bir çok eksikliklerinin var olduğunu vurguladı ama bu aynı şeyi getiriyor. Bu boşluğu dolduracak çok şeyin yapılması gerekiyor ama bu çok şeyin yapılmasının temelinde bilimin üreten kesimin bir yer değişiminin gerekliliği ya da başka bir söylem ile bu sıkıntıyı çeken bunu gündelik yaşamında içinde yaşayan insanların artık bilimin kendisini üretmeyi becermeleri gerekiyor. Eğer bunu becerebilirsek o sorunun yanıtı ve yahut ikilemi kendi dilimize çevirmek bilimi kendi politikamız yapmak, politik yaklaşım anlamında bilimi kendi lehimize bir takım çıkarımlarda bulunmasını sağlama olanağını biz ortaya koyabiliriz diye düşünüyorum. Bu bağlamda hani sınıf kavramını bağımlı, bağımsız değişken nasıl değerlendiririz? Tabi ki bizim açımızdan bakınca sınıf kavramının yeri çok büyük ama bu netliği sağlamak kendi bilimsel yaklaşımımızda veya eğitimimizde yeni kuşaklara aktaracağımızı bilgi içinde onun yerini somut olarak onlara da göstermek bilginin bizim tarafımızdan üretilip gelişmiş ülkelerin politikalarının yanında bizim politikamızın geliştirilmesiyle de bu işin somutunu onlara gösterip bizim kesimimiz süreci çalıştırmak gibi bir sorumluluğumuz var. Bunu gerçekleştirmek için çok ciddi bir işbirliği gerekiyor. Hepimizin bilgisini, kafasındaki emeğini yan yana koyup daha somut işler yapmamız gerekiyor diye düşünüyorum ben.

Bülent Kılıç: Ben Onur beyin sorusu olan "sınıf bağımlı bir değişken mi olmalı? Bağımsız bir değişken mi olmalı sorusuyla ilgili katkı yapmak istiyorum. Bakış açımıza göre bence ikisi de olanaklı gibi gözüküyor. Eğer sınıfı bir bağımsız değişken olarak alırsak sınıf farklılıklarının yol açtığı sonuçları tartışma olanağımız var. Örneğin hastalıkları tartışabiliriz. Ölümleri tartışabiliriz. Ama öte yandan sınıfı oluşturan dinamikleri tartışmak istiyorsak sınıfı bağımlı bir değişken olarak tanımlamamız lazım. O

zaman üretim ilişkilerini tartışmamız gerekir ve üretim araçlarına sahip olup olmamayı tartışmak gerekir. Ya da literatürde geçtiği gibi kişilerin gelir durumu, meslek durumu gibi bazı sosyal etkenleri tartışmamız gerekir. Bana daha yakın olanı ilk söylediğim. Yani biz sınıfın yarattığı sonuçları daha çok tartışır konumdayız bence ve o nedenle biz sınıfın ortaya çıkardığı eşitsizlikler üzerinden gitmek durumundayız. O zaman da sınıfı bağımsız bir değişken olarak almak gerekir. Onun için Onur'un da bu konudaki görüşünü merak ettim. Biraz açık bıraktı orayı. Onu biraz daha kendisi açabilirse sevinirim. Teşekkür ederim.

Onur Hamzaoğlu: Teşekkür ederim, sorunuz için. Ancak sorunuza geçmeden önce sunumda yer alan ve halk sağlığı camiasında da yıllardır aksi şekilde, yani bize sunulduğu şekliyle kabul edilip kullanılmaya başlanan, "niteliksel araştırma yöntemleri" ne yöntem, ne de araştırma tekniği olmadığını, bunun yalnızca veri toplama teknikleri içerisinde, gözlem tipleri olarak ele alınabileceğini söyledim. Bu konudaki sessizliği, en azından siz katılımcıların bu konuya itirazı olmadığı, yani bu yaklaşımı paylaşıyorsunuz olarak anlıyorum.

Sevgili Bülent'e sorusu ve katkıları için yeniden teşekkür ediyorum ve o bölüme geçiyorum. Eğer biz sınıfı halk sağlığı araştırmalarında koymak eğilimindeysek zaten sizin söylemiş olduğunuz ikinci tartışma bitmiş oluyor. Neden? Toplumsal yaşantıdaki hemen her şeyin belirleyicisinin(sağlığı bozan etkenlerin ortaya çıkıp çıkmaması, ortaya çıkması engellenemeyen etkenden toplum üyelerinin korunup korunmaması vb.) toplumsal yapı olduğu bilgisinden hareket ediyoruz. Dolayısıyla biz halk sağlığı araştırmalarımızda sınıfı bağımlı değişkenimizi etkileyen, kısmen belirleyen bir değişken olarak görmelimiyiz sorusuydu benim esas vurgulamak istediğim. Sizin söylediğiniz şeye paralel şeyi söylüyorum. Bağımsız değişken. Yani sınıfın etkilerini tartışıyor olmak boyutu. Bununla ilgili esasında hem ülkemizde hem dünyada çok güzel çalışmalar var. Ama, biz kendi çalışmalarımızda genel olarak söylüyorum halk sağlığı çalışmalarında uzak durmaya çalışıyoruz. Bilerek veya bilmeyerek, son zamanlara kadar bilmeden dışında kaldığımızı düşünüyordum. Ama 5 yıldır görüşlerim değişti. Kasıtlı olarak biz, sınıfı halk sağlığı araştırmalarında bir değişken olarak koymuyoruz. Ne yapıyoruz. Bağımlı değişkenimizi, cinsiyete göre, yaşa göre, gelire göre, eğitime göre çapraz tablolar yapıp tartışıyoruz. Eğitimi belirleyen, geliri belirleyen nedir? Bağımlı değişkenimiz, esasında birçoğu doğrudan araştırma katılımcılarının(eski adıyla deneklerin) sınıfsal konumlarının belirleyiciliği altındaki gelir, eğitim vb. her bir bağımsız değişkenin ayrı ayrı etkisini var olup olmadığı ya da ne düzeyde olduğu tartışılmaya çalışıyor. Dolayısıyla katılımcılar bir tabloda bir arada, başka bir tabloda başka gruplarda olabiliyorlar vb. Bunlar bu konuda hemen yakınımızda yaşanmakta olan gerçekler arkadaşlar. Halbuki birçok bağımsız değişkeni sınıf içinde birleştirdiğimiz takdirde bu sorunu çözmek mümkün. O yüzden katılıyorum ki biz halk sağlığı araştırmalarında sınıfı bağımsız bir değişken olarak almak durumundayız. Hatta zorundayız.

Sınıfı, sınıfsal konumu nasıl saptarız sorusunu, Kasım 1999 yılında yapılan Sağlık Çalışanlarının Sağlığı Kongresi'nde toplumbilimcilerin de katılımıyla bir öneri olarak sunmuştuk. Sizin de söylemiş olduğunuz gibi doğal olarak üretim araçlarının mülkiyetiyle ilgili verileri toplamak, diğer ekonomik verileri toplamak ve bunlar üzerinden çıkarsamalar yapabilmek, bu sorunu çözecektir. Sanırım birkaç çalışma var bu önerilen sınıf saptamaya yönelik soruları kullanan. Zaman içinde yaygınlaşacağını düşünüyorum. Tekrar teşekkür ederim.

Nilay Etiler: Ben her iki konuşmacıya da bir soru sormak istiyorum. Son yıllarda dünyadaki küreselleşme, bunun sonucunda çok ciddi yoksullaşma oldu kitlelerde ve artık Dünya Bankası bile yoksullaşmadan bahsediyor, yoksullukla mücadele falan ediyor. Sınıf kavramı yerine bu yoksullaşma söyleminin kullanılması konusunda ne düşünüyorsunuz? Bu bir tercih mi, bir iyi niyet mi? Her iki konuşmacının da bu konudaki görüşlerini merak ediyorum.

Zeliha Etöz: Şöyle bir mesele var. Sınıfı tespit etmek. Sınıfı sınıf gibi soyut bir kavramı araştırmada operasyonelleştirerek göstergelerini çevirerek üretim araçlarına sahiplik üzerinden tanımlamak çok zor. Çünkü biliyoruz ki özellikle son 20 yıldır sınıf içi parçalanma ve katmanlaşma çok artmış durumda. Bütün o küreselleşmenin yarattığı süreçler esnek üretim, fordist üretim tarzının girdiği krizi aşma çerçevesinde esnek üretim yani zaman açısından esnek çalışma, ücret açısından esnek çalışma vs. gibi giden bir süreç. Ve bu nedenle de artık bu sınıf içi parçalanmanın yoğunlaşması pek çok kategori ortaya çıkarıyor. Özellikle işsizliğin artması ile birlikte sabit bir işsiz kategorisi de tanımlayamıyorsunuz. Çünkü bu insanlar iki ay çalışıyorlar, üç ay boşta geziyorlar. İşte 6 ay sözleşmeli olarak çalışıyorlar ya da yarı zamanlı işlerde çalışıyorlar. Çok farklı konfigürasyonları var sınıfın. Ve bu sınıfı çünkü 1970-80'lere kadar batı Avrupa toplumları ile merkez kapitalist ülkelerde değil o ülkelerde sınıf çalışmaları ve sınıf analizini belirleyen şey daha sabit istikrarlı bir sınıf analizi yapma çabasıydı. Ki bunun en iyi örneğini Poulantzas'ta görürüz. Fakat buna karşılık çevre ülkelerdeki sınıf analizinde daha informel sektör çerçevesinde diyebileceğimiz yarı proleterleşme içine katabileceğimiz sınıf analizleri. Bu büyük ölçüde tabi ki merkez ülkelerle çevre ülkelerdeki ekonomik gelişmişlik düzeyleri ve kapitalizmin işleyiş biçimlerinin de farklılıklarından kaynaklanan bir şey. Ve giderek artık bu sınıfı tanımlayacak temel kategoriler en azından her toplumda her çağ için genel geçer kategoriler olmasa bile hali hazırda son yirmi yılda yaşanan süreci ve işte bu saptanamadığı için büyük oranda yoksulluk çalışmaları bu sınıf analizi, bu kasıtlı sınıf kaçışı anlamında söylemiyorum ama bu tanımlayamama meselesi nedeniyle; çünkü de-classe çıktı, underclass çıktı. İşte sınıf dışı mı desek onlara, çünkü bunlar tam anlamıyla istihdam demek değil. Sınıfı hep istihdam temelli tanımlamaya alışmışız. O nedenle de bu yoksulluk çalışmaları tam da bu sınıfı yeni analiz kategorilerine ihtiyaç var çünkü; tanımlayamamanın yarattığı bir süreç bu yoksulluk. Dünya

bankasının yoksullukla ilgilenmesine gelince şimdi; dünya bankasının yayınladığı raporlarda biliyorsunuz; pek çok çevre ülkede, merkez ülkenin dayatması ile bir takım kurumlarda değişiklikler oluştu. Tam da merkez ülkelerin dayatması sonucunda bu değişiklikler oluştu. Bunu sağlık sisteminin özelleştirmesinden tutun, vs. Bütün bunlarla birlikte bu küreselleşmenin yarattığı bu esnek üretimin hayata geçirdiği her anlamda esnek çalışan insan, tam temelli sınıf yapısı değil, kaygan şekilsiz bir sınıf yapısı. İşte bu aynı zamanda küreselleşmenin ekonomik aktörlerinin çok ihtiyaç duyduğu bir şey. Çünkü bu kadar gezer kitleyi, bu kadar güvencesiz kitleyi çok daha maliyeti düşürerek, yarım zamanda çok daha yoğun çalışma saatlerinde istihdam edebilirsiniz. Buna aktif iş gücü piyasası diyor dünya bankası. Aktif iş gücü piyasasını biraz tercüme edersek iş deviniminin çok yüksek olduğu, ucuz emek pazarı olarak tanımlamak mümkün. Yani her geçen gün biraz daha az getiri karşılığında emek gücünü satacak bir kitle. Mc Donalds'ın önünden geçerken her gün vitrinine bakın. Yada girin çıkın bakın orada çalışan çocuklara. Bir hafta içinde en az o iki üç çocuğun çalışmadığını göreceksiniz orada . O nedenle de bu yoksulluk konusunda Dünya Bankası'nın yaptırdığı çalışmalar bu da araştırma meselesi konusuna ayrı bir problem oluşturuyor. Aktif iş gücü piyasasının yarattığı bu işsiz kitleler kaygan kitleler aynı zamanda bir tehdit unsuru. Toplumsal patlamaya müsait kitleler. İşte o nedenle yoksulluk meselesi konusunda dünya bankasının çevre ülkelere yaptırdığı projeler. Bu projeler karşısında güçlendirme, yoksul alanları, toplumun zayıf dışlanmış kesimlerini ya da baskıcı yapılarının mağdurlarını güçlendirme konusunda. Bunu dünya bankası raporunda gizlemiyor. Aktif iş gücü piyasası isimli raporunda gizlemiyor örneğin. Aktif iş gücü piyasasının riskleri vardır diyor. Bu risklerden en önemlisi toplumsal patlamalara, toplumsal karşı çıkmalara neden olabilir. Ve bu nedenle de buna ilişkin önlem almak gerekir. Nedir bu önlemler? İşte onları güçlendirmek. Ama güçlendirmek derken küçük bir gelir kaynağı sunacaksınız ya da onları belirli becerilerle donatacaksınız. Onları üreten insanlar haline getireceksiniz. Ama hiçbir zaman istihdam konumu sabit olmayacak. Böyle bir yanıt verebilirim yoksulluk çalışmaları ile ilgili.

Onur Hamzaoğlu: Teşekkür ediyorum sayın Etiler'e, sorusu son dönemlerde tartışmamız gereken başlıklardan birisi. Bir saptamayla başlamak istiyorum; Dünya Bankası'nın yoksulluk ile ilgili belgeleri biliyorsunuz 93-95'ten sonra yayınlanmaya başladı. Bundan önce piyasaya ilişkin hiçbir olumsuz raporu yok. Bunun altını çizmek lazım. Önemsiyorum o tarihleri. Öncesindeki raporları piyasa ekonomisinin nimetleri ile bunların ülkelere olumlu etkileri ve başarılı sonuçları minvalindeyken, o tarihle birlikte her şeyin piyasaya bırakılamayacağı, bırakılırsa hem piyasanın hem de insanların zarar göreceği yönündeki engin görüşlerini ifade etme gereği gördü, her nedense. Yoksulluğu bir sorun olarak tanımlıyor, bu nüfus grubuna sosyal yardımlar öneriyordu. Dünya egemenlerinin bu teşkilatlarıyla ilgili söyleyeceklerim bunlar.

Sınıf başlığına gelirsek, tabi ki ben sınıf tanımını ifade ederken, kullanmıyoruz derken "doğum tarihini söyle biz yaşını hesaplarız" tarzında bir yaklaşımla, bunun hiçbir sorun taşımayan bir şekilde, tartışmasız ve kolay olarak tanımlanabildiğini söylemek istememiştim. Ya eksik ifade ettim ya da yanlış anlaşıldım. Sınıfın saptanmasına yönelik zorlukları ve tartışmaları, nasıl saptamak gerektiği konusundaki arayışları ve çabaları görmezden de gelmiyorum. Özellikle ampirik çalışmalarda sınıfsal konumu ortaya koymak konusunda uzun bir süredir sorunlar yaşanıyor, tartışmalar sürüyor. Buna katılıyorum. Ancak ben sizlerle bunu paylaşırken demiştim ki var olan her şey birbiri ile ilişki içindedir, etkileşim içindedir, çatışma içindedir. Rastlantısallık vardır. Dolayısıyla biz sınıfı 1900'lerde hangi bileşenler üzerinden, hangi değişkenler üzerinden tanımlıyorduk da, 2000'lerde nasıl tanımlayacağız? Tabii ki bu soruyla ilgiliyiz. Bu değişkenler değişebilir. Çok doğrudur, ama işin özü değişir mi? Bunu söylemek istemiştim. Dolayısıyla konunun özü; sınıfı kullanmak çabası içinde olmaktır. Sınıfı bağımsız değişken olarak halk sağlığı çalışmalarımızın içine katabilme çabasıdır, yapılması gereken.

Hepimizin bildiği gibi dil, önemli bir ideolojik araç. Bunu kimse yadsıyamaz. Ben son dönemlerde yoksulluğun bu kadar popüler hale getirilmesini, doğrudan doğruya böyle bir aracın kullanılmaya karar verilmesine bağlıyorum. Bizler sağlık sorunlarını daha doğrusu sonuçlarını tartışırken, ne diyoruz, nasıl bir yaklaşım kullanıyoruz? Diyoruz ki bu sonucun ortaya çıkmasına neden olan temel nedeni, ara nedeni ve son nedeni bilmeliyiz ki yararlı olabilecek çözümü üretebilelim. Şimdi bir sağlık sorununun nedenini bu şekilde tanımlarken yoksulluk son neden olabilir. Ara neden eşitsizliktir. Temel neden toplumsal yapının kendisidir, kapitalizmdir.

Şimdi yoksulluk kavramını bu kadar popüler hale getirmekle asıl hedeflerinin aslında, eşitsizliğin bu güne kadar zihinlerimize yerleşmiş siyasal çağrışımını tümüyle engelleme, ortadan kaldırma çabası olduğunu düşünüyorum. Türkiye'den örnek vermek istiyorum. Biliyorsunuz bizim geleneklerimizde "yoksula yardım etmek" vardır. Ramazan ayında fitre ve zekat verilir. Varsıllar gelirlerinden bir bölümünü(kendi içinde hesabı da var, yanılmıyorsam) fukaralara verirler. Bu gelenek nedir? Var olan eşitsizliği çözer mi? Eşitsizliğin bir daha ortaya çıkmasını engeller mi? Hayır. Geçici bir çözüm bulma arayışıdır, iç rahatlatmadır. Şimdi Dünya Bankası'nın raporlarına bakın, yoksullukla ilgili çözüm önerilerinin tümü zekata dayandırılmak istenmektedir. Bu düzen zaten böyle değişmez, ee ne yapalım bari idare ettirelim, ekmek dağıtalım. Günlük kazancı 1 dolardan 2 dolara çıkaralım. Önerdiklerine takılır kalırsak ya da sorunların çözümünü bu belirleme içerisinde kalıp tartışırsak eğer, bu alanı geliştirmiş oluruz, esasında sağlık sorunlarının temelinde yatan eşitsizlikleri, yani toplumsal yapının belirleyiciliğini reddetmiş ya da görmezden gelmiş oluruz. Yani, bizde o gemiye biner onlarla birlikte, aynı rotada gideriz. Böyle olursa ne olur? Bu gemi devam eden, batmayan olur. Bu düzen değişmez olur.

Bu anlamda ben özellikle merkez kapitalist ülkelerin geniş örgütlülükleri(DB, IMF, DTÖ, DÇÖ, DSÖ vb.) üzerinden gelen kavramları dilimize alırken bir kere, yüz kere, bin kere düşünmemiz gerektiğini, nerden çıktığını, temelinde ne yattığını tartışmamız gerektiğini ve saptamamız gerektiğini düşünüyorum. Bu bakımdan yoksulluk tanımı, bu anlamıyla gerçekten ideolojik bir araçtır. Eşitsizliklerin üzerini örtmeye yöneliktir. Ve çözümsüzlüğü kalıcılaştırmanın bir aracı olarak kullanılmak istenmektedir diye düşünüyorum.

Ayşe Akın: Sorulan sorulara paralel görüşümü söylemek istiyorum. Halk sağlığında, giderek sosyal faktörlere daha fazla eğilim başladığını görüyoruz. Bunu bizim bilim dalı içinde çok daha rahat görebiliriz. Daha önceden daha kestirme etkileşim faktörlerine bakılırdı. Oysa giderek yoksulluk, şiddet, toplumsal cinsiyet gibi biraz geleneksel tıbbın dışındaki faktörlere bakmaya başlanıldı. Ancak burada bir sosyal bilimci bizim göremediğimiz yönleri anlatıyor. Her halde sizden aldığım en büyük mesaj bizim halk sağlığında gerçek neden sonuç, temel, ara ve son nedeni araştırmalarla ortaya koymamız için bizim de bakış açımızı değiştirmemiz daha çok şeyler öğrenmemiz lazım. Ancak öğrenmek de çok mümkün olmayabilir. Her alan kendi başına bir bilim dalı. O halde benim önerim sizden aldığım mesajlarla herhalde sağlıkta gerçek veri bulabilmek için disiplinler arası etkileşim, sosyal bilimciler, ekonomistler, neyi nasıl görmemiz gerektiğini sağlık açısından bize göstermeliler. Bizde sağlıkta neyi hedefliyoruz, neyi görmeye çalışıyoruz bunu ortaya koymalıyız. Sağlıkçıların şöyle bir çabası da vardı. her şeyi biz öğrenelim, yapalım. Olmuyor, olamıyor. O açıdan ben bunu bugünkü örnekte olduğu gibi daha fazla yaklaşmak, birbirimizin ne aradığını birbirimize gösterip, sonucu birlikte bulmak diye yorumluyorum. Sınıf olayını çok vurguladınız, çok haklısınız. Benim yıllar önce yeni bir çalışmaya başladığımda dikkatimi çeken; biz o zaman hiç incelemiyorduk, her sağlık konusunda bir tane değişmez faktör buluyorlardı. Sosyal sınıfa göre analiz ettiklerinde 5 sınıfa ayırıyorlardı. Her şey sınıf 5'te kötüydü. O halde bizde gerçekten bu yaklaşımı getirmeliyiz. Ancak öbür disiplinlerle çok yakın etkileşimle. Teşekkür ederim.

Kayıhan Pala: Giderek sınıf kavramını toplum üzerinden göstermek zorlaşıyor. Kim hangi sınıfta bunu saptamak kolay değil. Ama bence temel sorun sınıf kavramına ister Weber ister Marks açısından yaklaşalım, istersek bunun modifikasyonları açısından yaklaşalım, bunun ortaya konmasındaki temel halk sağlığı araştırmalarını niçin yapıyoruz sorusunda gizlidir. Halk sağlığı araştırmalarını niçin yapıyoruz. Benim gördüğüm kadarıyle diğer disiplinlerde olduğu gibi halk sağlığındaki araştırmaların çok büyük bir çoğunluğu ya taklit ya tekrar araştırmalardan oluşuyor. Bir kere bu özeleştiriyi yapmak zorundayız diye düşünüyorum. Ve giderek akademik çevrelerde çok daha net görebildikleri bir şey, bir araştırma Science indekste taranan bir dergide yayınlanabilir nitelik sorusuna verilen evet yanıtı üzerinden getirilmektedir. Yoksa bir sorunun farkında olmak, bu sorunu etkileyen etmenleri ortaya koymak ve bunu bir toplumsal çıktıya dönüştüren bir araştırma yapımız yok bizim. Eğer bu yapıya doğru evirebilirsek halk sağlığını o zaman ister istemez sınıf o bileşenler içinde yer alacaktır. Tüberküloz dersinde bir halk sağlıkçı tüberkülozun gerekli nedenini yalnızca tüberküloz basili olarak açıkladığı sürece ve araştırmalarımız bizim akademik yükselmelerimize aracılık etmekten başka bir işleve dönüşmediği sürece bence sınıf kavramı yalnızca bu sempozyumlarda konuşulan bir kavram olacaktır. Bir açıdan ben sempozyumları çok önemsiyorum.Keşke bütün asistanlar bütün halk sağlığı camiası burada bu nitelikli tartışmayı izleyip buradan bir şeyler alarak dönebilseydi. Bazı halk sağlığı buluşmalarında bırakın sınıf kavramını, halk sağlığının toplumsal boyutu, sağlık politikaları üzerinden bile her hangi bir söz söyleme olanağı olmuyor. Daha çok belki bir yakıştırmayla halk sağlığı moleküler düzeyde irdelenmeye çalışılıyor. Belki bunu aşmak için de bu sempozyum aracılık eder düşünüyorum ve katkılarınız için hepinize çok teşekkür ediyorum. Gerçekten bende çok yararlandım.

Zeliha Etöz: Pardon ben buna ilişkin bir şey söylemek istiyorum. Sadece sizin alanınızda değil sosyal bilimler alanında da örneğin bu yoksulluk çalışmaları Türkiye'de şimdi kitapçılara gidip bakarsanız pek çok yoksulluk çalışması görürsünüz. Aslında bir bilimsel araştırmayı koşullayan şey en azından bu coğrafyada, sosyal bilimler alanında da benzer bir şey var. Yani merkez ülkeden dolayımlanarak geliyor. Dolayısıyla örneğin yoksulluk çalışmalarını Türkiye'de ateşleyen şey önce dünya bankası bu yoksulluk projesi çerçevesinde bir takım güçlendirme kredileri sağlayacağı için sosyoloji camiyasından pek çok kişiye yoksulluk çalışması yaptırdı ama bu araştırmalar nasıldır biliyormusunuz, evet bir sosyolog çalışır akademiden vesayireden ama sorun merkezden tanımlanmıştır araştırmanın sorunu ondan sonra kullanacak veri teknikleri vardır onların. Yani sadece istihdam edilirsiniz o araştırma sürecinde. Bu çok önemli bir problemdir yani sorunu tanımlamak evet hani eleştirel yaklaşım çerçevesinde diyelim ama sorunu tanımlamak derken.Burada dikkat edilmesi gereken şey önümüze pek çok sorun sorun yumağı çıkıyor onun karşısında da eleştirel olmak. Yani sorun başka bir yerde tanımlanıyor, ha bu Türkiye'de yoksulluğun olmadığı insanların işsiz güçsüz olmadığı anlamına gelmiyor bu çalışmaları yapmayalım anlamına gelmiyor ama sorun nerde tanımlanıyor sorunun çerçevesi konuluş tarzı formule edilişi, kimler nerede yapıyor bu çok önemli ve Türkiye'de maalesef hani tıp alanında olmasına maalesef çok şaşırmadım bilimsel çalışmayı yönlendiren şey merkez ülkelerde yapılan çalışmaların etkileriyle ortaya çıkıyor. Ya merkez merak ediyor sizin bilginizi, Türkiye'de kadın araştırma merkezleri ya da kadın araştırmaları bu sahikle başlamıştır. Örneğin 1980'lerde milliyetçilik ve İslamcılık üzerine çalışma ford foundation istekleri dğrultusunda başlamıştır ve 1990'larda İslamcı araştırma furyası doğar. Merkez merak ediyor bilginizi yönetebilmek için merak ediyor. O da iktidar arıyor.

Muzaffer Eskiocak: Çok teşekkür ederim. Sunulardan çok yararlandım. Sınıf değişkeninin bağımsız değişken

olarak araştırmalarda kullanılmasının yanında şunu sormak istiyorum. İşsizlik kaynağı olması olası başka etkenlerde var bu ülkede. Biri etnik yapı, biri isteyerek ya da istemeyerek göç. Bunların da araştırmalarda yer alması konusunda ne düşünüyorsunuz.

Onur Hamzaoğlu: Halk sağlığında etnik yapı ve göç te birer değişken olarak tabii ki kullanılabilir. Bazı bölgelerimiz ya da yerleşim yerlerimizde kullanılmaması eksiklikler doğurabilir. Örneğin Edirne'de Romanlar, İstanbul'un varoşlarında Kürtler vb. Bu değişkenlerin birçok aşamada kişilerin ve bu kişilerden oluşan toplumların sağlığında etkili olduğunu biliyoruz.. Ama bunlar beraberinde kim? Bunu da araştırmamız gerekir.. Orda etnik kökeni, göçü sınıfsal konumla beraber değerlendirmemiz gerekir. Aksi taktirde bu değişkenler üzerinden kişiler havada asılı partiküllermiş gibi kalırlar. Yani bu değişkenler kendi başına araştırma sürecinin soyutlama aşaması gibi ilişkileri içinde incelemezsek metafiziğe kaymak çok kolay. Kim bu göçmenler nereden geliyor, neden geliyor? Soruları birlikte sorulmalıdır.

Erhan Nalçacı: Zeliha Hocam'a bir soru sormak istiyorum. Aslında konuşmalar sırasında yoksulluğun kullanılması bir yerde sömürü ilişkilerini örten, mutlak bir yoksulluk varmış gibi bir yanılsamaya dayanıyor. Dünya Bankası'nın kullandığı bir terminoloji var biliyorsunuz. Avantajlı, dezavantajlı sınıf. Sınıfı kullanıyor ama bu sanki sınıfların bir kısmı handikaplı, akıl sorunları var, toplumsal skalada bir takım başka sorunları var o yüzden alta düşmüş. Bazıları da daha becerikli daha yetenekli o yüzden avantajlı bir sınıf durumunda. Halbuki aralarında var olan üretim ilişkilerini, sömürü ilişkilerini gizleyen bir terminolojiyle karşılaşıyoruz. Ne kadar bunu gizlerseniz o zaman, var olan sömürü ilişkilerini gizleyerek mutlaklaştırırsınız, diye düşünüyorum. Bir diğer noktada şu, her zaman kullandığımız bir terminoloji var, merkez ülkeler, ve çevre ülkeler olmak üzere,varolan bu toplantıda kayda geçsin diye aslında burada da böyle bir şey var bence bazı ülkeler bir şekilde merkezde duruyor belki daha önce kapitalizme geçtiği için yada başka nedenlerle bence bu da var olan sömürü ilişkilerini örten bir terminoloji. Biz bunu en iyisi emperyalist ülkeler ve emperyalist sömürüye tabi olan ülkeler diye kullandığımız zaman aradaki ilişki, üretim ilişkisi çıplak olarak ortaya çıkacaktır.

Zeliha Hocam'a soracağım soruya gelince; aslında çok önemli bir katkı yaptı Zeliha hocam, bilgi politiktir dedi, tümüyle katılıyorum. Ben başka bir yönünden almaya çalışacağım şimdi siz eleştirici epistemolojiden bahsettiniz Marksist yöntemin aslında sosyolojik araştırmalarda getirdiği bir avantaj var toplumsal yapıyı sürekli olarak değişken görmesi işte zıtların birliği ve çelişkisi gibi bir çok genellemesi ufuk açıcı sosyolojik araştırmalar için. Bir de şu yönden düşünürsek Marksist politikanın kendisi de acaba bilimsel mi, bilgi birikimi sağlıyor mu bilimsel üretimde bulunuyor mu? Pozitivist epistemolojinin bence en büyük sıkıntısı buradan kaynaklanıyor. Bunu tümüyle bilgiyi üreten kesimi dar bir kesim toplumsal iş bölümünde bilimci denilen bir kesimin tekelinde olduğudur. Halbuki bence politikanın kendisi de bilgi üreten bir araçtır diye düşünüyorum Bir yerde bir tüpün içinde olma fenomeni var siz toplumu tanımlıyorsunuz tezinizi kuruyorsunuz, temel sorun bu toplumun sömürüye dayanan ilişkileridir diyorsunuz. Ve şunu tezliyorsunuz evet sömürüsüz bir toplum kurulabilir. Bunun da araçları, politik araçları vardır. Ve bunu gerçeklemeye koyuluyorsunuz. Nesiller boyunca süren aslında bir bilgi biriktirme işlemi oluyor. Her toplumsal devrim onların başarıları veya başarısızlıkları rapor ediliyor ve tekrar tekrar değerlendiriliyor. Bu sürecin kendisi bilimsel bir süreçtir diye düşünüyorum pozitivist okulun çevremizde, en yaygın olan, halk sağlığı camiasının da içinde bulunduğu en temel bilgi üretme aracıdır ve o nedenle sakat yanıdır diye düşünüyorum. Bu durumun irdelenmesi gerekir diye düşünüyorum. Bu konudaki görüşünüzü merak ediyorum. Onur hocamızın da ayrıca katkısını rica ediyorum.

Zeliha Etöz: Şimdi konuşmam da örneğin pozitivist epistemoloji veya yorumsamacı epistemolojiyi daha derli toplu kitaplar halinde bulabilirsiniz ama Marksist epistemolojiyi öğrenmeye kalktığınızda ya da eleştirel epistemolojiyi ki bu marksist gelenekde bu eleştirel epistemoloji içinde yer alır onu öyle derli toplu kitaplarda bulamazsınız. Bu tam da biraz önce Erhan hocanın sözünü ettiği noktadan kaynaklanır tam da o bilgi, bilgi elde etme sürecine ilişkin tırnak içinde dar epistemolojik tartışmalar aslında o toplumsal formasyonu çözümlerken o toplumsal formasyonun dönüştürülmesi meselesi üzerine analizler yapılırken orada içkindir zaten çoğu kere. Yani ideoloji olarak vardır işte üretim araçları olarak vardır sınıf dönüştürücü, devrimci gücü vesayire. O nedenle eleştirel epistemolojinin altmışlardan yetmişlerden sonra daha tutarlı bütünlüklü hani aradığınızda neyi nerede bulabileceğinizi metodolojisi kritik sosyal araştırma diye kütüphanelerde kitapçıların raflarında artık yer almaya başlaması büyük oranda bu Marksist gelenek olarak kavramsallaştırılan toplumsal yapı analizinin bizzat veri toplama teknikleriyle hayata geçirilmesiyle yani araştırılmasıyla ortaya çıktı demiştim. Yani bu epistemolojinin daha derli toplu daha tutarlı bir anlamda elimizin altına gelecek anlamda derli toplu yoksa kendi içinde bir tutarlılığı ve bütünlüğü var geç ortaya çıkmasının nedeni bizzat zaten eleştirel epistemolojinin bütün o toplumsal formasyonu çözümlerken çok temel kavramları vardır eleştirel epistemolojinin ön kabulleri vardır.Yani toplumsal yapıda baskıcı yapılar vardır der. Ve en temelde üç baskıcı yapıdan söz eder. Bunlardan birincisi sınıftır ikincisi ırktır üçüncüsü toplumsal cinsiyettir. Tabi bunlar birbirleriyle bağlantılıdır. Bütünsellikten söz eder örneğin. Praksis gibi çok temel bir kavram vardır. Yani bilginin kendisinin politik olduğunu söylemek bizzat o eylemliliğin içinde üretilen bilginin kendisi bir bilgidir zaten. Ve aynı zamanda bilimsel faaliyet diye giriştiğimiz çaba, o çabanın içinde o bilgiyi üretirken o faaliyetin kendisi de politiktir. Bilgi elde etme sürecinin kendisi o nedenle çok iç içe geçmiş bir şey sürekli olarak dönüştürmeden. Örneğin eleştirel epistemoloji sosyal araştırma yada araştırma neden yapılır sorusuna çok net bir yanıt verir, varolanı

dönüştürmek için, yaparsınız sosyal araştırmayı. Ama tamda o sosyal araştırmayı kurgularken daha, aslında hani o eleştirelliğin sıradan bir eleştirellik olmadığı bütün o araştırma sürecinin bilgi sürecinin kategorik bir özelliği olduğu tamda o biraz önce sorun başka yerlerde tanımlanıyor formüle ediliyor haddim olmayarak birden oraya geçtim belki yani bir yerlerde sorun tanımlanıyor o sorunun hangi çerçevede ele alınacağı belirleniyor siz onu buradaki şeye monte ediyorsunuz. İşte tam bilginin politik olduğu orada başlıyor. Yani sorunu sizin bir construct etmeniz gerekiyor. Sorunu sizin bir yapı çözüme uğratmanız gerekiyor. Yapı çözümde olduğu gibi işte önünüze serilen sorun diye çıkarılan şeyleri bu çerçevede bir bütün o kavramları yapı çözüme uğratmanız, deşifre etmeniz gerekiyor ki bütün o kavramları yeniden kurabilesiniz. Eleştirel epistemolojinin bütün o soyut somut arasındaki ilişki dediği, ideoloji dediği, praksis dediği, yapı bütünsellik dediği, tarihsellik dediği hep bunlar ve toplumsal yaşantının içinde bizzat her türden faaliyeti yürütürken olan bir şey bu. Umarım yeterli olmuştur bu

Onur Hamzaoğlu: Öncelikle bir kavramdan bahsetmek istiyorum, kozmogoni. Toplumsal yaşantının mekanizmasını açıklamaya çalışan genel teori demek kısaca. Bu konudaki ilk de Marksizm. Ne diyor Marksizm; toplumun anatomisi üretim biçimi tarafından belirlenir. Ondan sonra ortaya çıkan bütün genel teoriler hiçbir zaman kendinden temelli olmayıp, Marksizmin eleştirisine dayanmıştır. Bu da esasında biz toplumsal yapıyı açıklamadan sorunların nedenlerini açıklayamayız derken, toplumsal yapıyı nasıl açıklayacağız sorusuna da yanıt vermiş oluruz. Marksist teoriden sonra benim bildiğim psikolojik teoriler var en temel ve kendince çıkan. O da toplum kişiler arası ilişkilerin toplamından ibarettir, toplumsal olgunun açıklanmasında en önemli yeri psikolojik öğeler alır diyor. Yani bu teoriye göre, bütün sorunu kişiler arası ilişkilerden çözeceksiniz. O anlamda ben sevgili dostum Erhan'a teşekkür ediyorum, bu katkıları ve vurgulama olanağı verdiği için. Özetlersek, toplumsal yaşantıyı çözmeye çalışan ilk genel teori Marksizm. Ondan sonra ortaya çıkan teorilerin tümü Marksizmin eleştirisi üzerinden kendine dayanak bulmaya çalışan teorilerdir.

Bülent Kılıç: Biraz daha farklı bir açıdan soracağım. Bilim dallarının bir takım temel doğruları var. Defalarca sınanmış, literatüre geçmiş doğru olarak kabul ettiğimiz ilkeleri var. Öte yandan bilimsel araştırmanın temelinde kuşku var . Bilimsel kuşkuculuğun temelinde siz doğru bilinen bir şeyden kuşku duyup araştıracaksınız. Bilimsel kuşkuculuk sürecinde siz belki yıllardır doğru bilinen bir şeyi de araştırıp yanlış olduğunu oraya koyacaksınız. Ama araştırmacının buna ayıracağı zaman eğer çok temel bir doğru kuşku üzerinden araştırıyorsa, bir zaman bir toplumsal kaynağında gereksiz yere harcanmasına yol açacak . Dolayısıyla araştırmacıya danışmanlık yapan kişi ya da araştırmacının kendisi burada nereye kadar bir sınır getirebilir. Yani bilimsel kuşkuculuk denilen şey araştırmacıya her türden konuyu araştırmasına sınırsız ve engelsiz bir olanak mı tanımalı yoksa toplumsal kaynakların sınırlarını gözeterek bir kısıtlama "engelleme" yapılabilir mi? Yani araştırmacının özgürlüğünde sınır neler olabilir?

Zeliha Etöz: Şimdi bu doğrudan doğruya bilginin sosyolojisi dediğimiz alana giriyor. Yani bir bilim adamı nasıl yetişiyor nasıl öğreniyor. Problem çözmeyi araştırma yapmayı nasıl öğreniyor. Sonuçta biz disiplinin ilkelerini kurallarını, daha o disiplinin ilk sıralarında yavaş yavaş öğrenmeye içselleştirmeye başlıyoruz aslında ve bunlar çok radikal değişikliklere uğramıyor. O kuşkuculuk da, sahip olduğumuz o bilim adamı kuşkuculuğu da o disipilinin içinde verilen kuralların koyduğu sınırlar çerçevesinde söz konusu. Yani bir anlamda formasyonumuz bizim olaylara nasıl bakacağımızı olaylara nasıl bakacağımız, yöneleceğimizi vesayire büyük oranda etkiliyor. İster istemez aslında kuşkunun sınırları bizzat o formasyonda kuruluyor. Yani biz ehlileşiyoruz yetişirken aslında o anlamda kuşkumuz da ehlileşiyor. Yani özellikle akademik camianın içinde yani akademik duvarların içinde öyle çok şeye izin verilmiyor zaten. Hani yani biraz ekzantrik olabilirsiniz ki bu hani sınırlandırılmış kuşkuyla ortaya çıkan bir şey ama öyle ekzantrik olmaya hiç izin yoktur akademinin duvarları içinde ve bilim cemaatinin içinde. O nedenle kuşkumuz orada sınırlandırılıyor aslında. Ha bunun dışına çıkmak mümkün mü evet mümkün. Ama bu yine bir takım şeyleri göze alarak yapılabilecek bir şey ve çoğu kere zaten bu kuralların, öncellikle bu neyi yapacağız nasıl yapacağız yolu yordamını yapılmalısı yapılamamalısını sorgulamaya açık. Çünkü bizzat bu kuralların kendisi bir takım uzlaşmaların o uzlaşmalar aslında hiç te çatışkısızı değil. Çatışmayı içeren uzlaşmaların ve mutabakatların sonucu. Öncelikle bunları değiştirmek gerekiyor ve sonuçta şöyle bir şey var insan varlıklar olarak irade ve akıl sahibiyiz Ama bu her istediğimizi yapabileceğimiz anlamına gelmiyor. Tam da bizzat kendi eylemliliklerimizle kurduğumuz toplumsal düzenler işleyişler bizim eylem alanımızın olanaklılıklar ile olanaksızlıklar evrenini belirliyor. Burada işte bütün o nereye kadar neyi yapabiliriz neyi nereye kadar yapamayız tam da işte bunun içinde ortaya çıkıyor o olanaklılıklar ile olanaksızlıklar evreni içinde ortaya çıkıyor. Umarım sorunuza yanıt olmuştur

Feride Saçaklıoğlu: Ben kendi adıma çok keyifli bir tartışmayı izlediğimi düşünüyorum. Dilerim sizler de benim görüşümü paylaşıyorsunuzdur. Her şey gibi bunun da bir sonu olsun konuşmacılarımıza çok teşekkür ediyorum.